

STJEPAN RADIĆ I DALMACIJA (1918.-1928.)

Tonči ŠITIN
Filozofski fakultet Zadar

UDK 949.75"20" (S. Radić – Dalmacija)
Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 31. XII. 1999.

Autor na temelju arhivske građe, literature i suvremenog tiska razmatra djelovanje Hrvatske (republikanske) seljačke stranke i njezinog predsjednika i vođe Stjepana Radića u Dalmaciji u razdoblju od 1918. do 1929. godine. Dalmatinski gradovi poslije sloma Austro-Ugarske Monarhije u novoj državnoj zajednici Kraljevini SHS očekuju konačno rješenje dugogodišnjih političkih, nacionalnih i gospodarskih problema. Borba protiv talijanske iredente, pored ostalog, ubrzala je formiranje nove zajednice koja primat vodeće snage ujedinjenja (Srbije) osigurava centralističko-unitaristički organiziranom državom. Programsko oblikovanje integralnog političkog pokreta i unitarističkog nacionalnog koncepta dolazi u Splitu, a uskoro i cijeloj Dalmaciji, do izražaja još prije formiranja monarhističke zajednice, premda će posljedice velikosrpske hegemonije uvjetovati izuzetno brz stupanj opozicionog opredjeljenja najširih masa, što neće biti karakteristika dobrog dijela pragmatične jugo-inteligencije. Prodor Radića u Dalmaciju i snažni eho hrvatskog nacionalizma u seljačkim redovima nakon 1923. godine žustro su demistificirali "vidovdansko jugoslavenstvo", vizionarski najavljujući turbulentnu budućnost u kojoj hrvatska nacionalna posebnost i socijalna prava zauzimaju posebno mjesto. Politička budnost liberalne inteligencije naklonjene jugoslavenskom integralizmu, u Splitu je održavana apokaliptičnim vizijama navodno separatističkih pokreta koji nekažnjeno cijepaju vidovdanske relikvije. Tek će snažniji prodor hrvatskog nacionalnog (seljačkog) pokreta u dalmatinskoj Zagori i uzduž obale od 1923. godine, razdrmati građanske slojeve i utjecati na preorijentaciju inteligencije, otvarajući mučan i krivudav put pronalaska hrvatske nacionalne matrice. Upravo će se na liniji otpora rigidnom velikosrpskom centralizmu u Splitu, Dubrovniku, Šibeniku i drugim mjestima profilirati federalistički i antihegemonistički otpor Beogradu, koji će nakon skupštinskog atentata 1928. odbaciti stare formule, podvrgavajući čak i socijalne probleme jedinstvenoj nacionalnoj akciji. Uloga Stjepana Radića na planu nacionalnog osvještanja i očuvanja nacionalne individualnosti Hrvata, unatoč svim nedosljednostima i protivurječnostima, presudno se osjećala i na području Dalmacije, gdje je H(R)SS legalnom političkom akcijom uspjela poraziti hegemonističke nasrtaje centralističkih i jugounitarističkih snaga. Općinski izbori 1928. godine, koji postaju indikatorom zrelosti i mobilnosti radićevskih ideja, definitivno gase sve svijeće "jugoslavenstvjujuće" romantike i pomno njegovane jugo-karizme. Perjanice vidovdanske ideologije Dalmaciju će, a poglavito Split i Dubrovnik, proglasiti oazom hrvatskog separatizma. Radićeva smrt 1928. godine okončat će procese diferencijacije, učvršćujući hrvatski oporbeni zid pred novim iskušenjima koja dolaze.

Uvod

Hrvatska povijesna znanost u posljednjim je godinama pokazivala znatan interes za istraživanje političkih stranaka u međuratnom razdoblju (1918.-1941.), posebno Hrvatske seljačke stranke (HSS) i njezinog vođe Stjepana Radića. Posljedica tog povećanog interesa su tematski znanstveni skupovi, tiskanje arhivske građe, brojne knjige i radovi objavljeni u znanstvenim časopisima u kojima se analiziraju različiti aspekti stranačke aktivnosti i potezi njihovog vodstva. Razumije se, naraslo zanimanje za najnovije razdoblje naše povijesti izrasta u povoljnijoj društvenoj i duhovnoj klimi koja je otvorila prostore slobodnijem i samostalnijem historiografskom istraživanju i izražavanju. Djelovanje Hrvatske (republikanske) seljačke stranke interesiralo je i istraživače drugih političkih partija, napose onih koji su se sustavnije bavili pojedinim aspektima stranačkih političkih odnosa u monarhističkoj Jugoslaviji. Pored napora da se sagledaju i promisle najraznovrsnije varijante političkog djelovanja H(R)SS, dade iscrpniji profil najutjecajnije seljačke stranke koja je dominirala političkim životom Hrvatske i postala predstavnikom nacionalnih interesa cjelokupnog hrvatskog naroda, ipak se tek nedavno pojavila prva zaokružena monografija o razvoju i djelovanju HSS-a.¹ Istina, o utjecaju i aktivnostima te stranke na području Dalmacije govori se i u nekim drugim radovima, ponovo u sklopu širih prikaza društveno-političkih prilika,² premda je do sada izostao historiografski interes koji bi bacio više svjetla na isključivo regionalno i lokalno djelovanje HSS-a. Rad stranke neosporno je vezan uz ime Stjepana Radića i cjelokupna njezina aktivnost odražava bogatstvo i široki luk njegovih interesa i inicijativa. Rijetkim osjećajem za govornu i pisanu riječ, predanost principima hrvatske državnosti, seljačke demokracije i socijalne pravice, Radić izgrađuje čvrsti nacionalni pokret, profilira smisao i pravce borbe za hrvatski identitet. O Radićevim dolascima u Dalmaciju, organizacionom i idejnom snaženju seljačke stranke, konkretnim aktivnostima i političkom taktiziranju, dosadašnja historiografija nije posvećivala veći interes, unatoč brojnim radovima o Radićevoj ličnosti i njegovom djelovanju.³ Postojeća istraživanja mahom su usmjerena na političku djelatnost HSS-a, kojom je ona u tadašnjoj socijalnoj zbilji najpotpunije izražavala svoja gledišta i ciljeve aktivnosti, dozrijevajući za izvršenje konačnih zadaća koje su pred njom bile.

Fragmentarna i nepotpuna arhivska građa otežavaju proučavanje HSS-a na području Dalmacije. Kao koristan izvor može poslužiti memoarska građa, a pogotovo suvremena štampa, koja donosi niz zanimljivih podataka, pretresa značajna pitanja uzavrele političke scene i upotpunjava našu interpretaciju prošlosti.

---

¹ H. MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb 1999.

² F. MIROŠEVIĆ, *Počelo je 1918...Južna Dalmacija 1918-1929.*, Zagreb 1992.

³ Spomenimo tek neke radove: I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Ljubljana 1987.; Z. KULUNDŽIĆ, *Živi Radić*, Zagreb 1971.; ISTI, *Atentat na Stjepana Radića*, Zagreb 1967.; B. KRIZMAN, *Korespondencija Stjepana Radića*, sv.1, Zagreb 1972. I sv. 2, Zagreb 1973.; J. JAREB, *Pol stoljeća hrvatske politike 1895-1945.*, Zagreb 1995.

Namjera je ovog rada izložiti glavne političke procese koji su karakterizirali pojavu i razvitak H(R)SS-a u Dalmaciji u razdoblju od 1918. do 1929., prateći u isto vrijeme rušenje programskih osnova centralizma i nacionalnog jugoslavenstva. Težnja da se što potpunije obuhvate razni aspekti naznačene teme i cjelovitije sagleda kompleksna uloga Stjepana Radića i njegove stranke u Dalmaciji, limitirana je dosadašnjim rezultatima hrvatske historiografije.

Varljive nade

Uoči formiranja nove države, Kraljevine SHS, 1918. godine i u Dalmaciji se osjećalo živo političko pulsiranje i oblikovanje novih stranačkih formacija. Polarizacija političkih stranaka svjedočila je o brzom nastupu snaga koje su uporištem na pobjedničke grupacije željele osigurati čelne pozicije na jugu monarhije. Atmosfera koja je uoči i neposredno nakon propasti Austro-Ugarske Monarhije u Dalmaciji, prema riječima novinara Vinka Kisića, odavala "sredinu kolektivnog ludila", pretvarala se u "delirij" koji je jednoj iscrpljenoj sredini opterećenoj sjenama prošlosti, odjednom udahnuo život i pružilo nove, premda varljive, nade. Sve je bilo u afektu i to se odražavalo u retorici, gesti i djelima.⁴ U Splitu, koji je po završetku rata imao tek 26.000 stanovnika i bilježio visoku stopu mortaliteta (tuberkuloza, španjolska groznica, neishranjenost i dr.), osjećali su se, kao uostalom u cijeloj Dalmaciji, biljezi alarmantne gladi, stalnih mobilizacija, uhićenja protumonarhističkih uglednika, maksimiranih cijena, mračnih ulica, nepreglednih redova pred pučkom kuhinjom, krađa i brojnih ispada dječurlije koja je zbog nepodnošljivog ponašanja i svakojakih izgreda nazivana "splitskom kugom".⁵ Sve je to odavalo grotesknu sliku iznevjerenih nada, nihilističkog bijesa, izazivajući psihološke predispozicije za revolt i obračun s legitimizmom starijih generacija.

Najrazličitiji izvori donose poslijeratnu fresku Splita i cijele Dalmacije kao vrlo živahnu, ispunjenu velikim optimizmom i vjerom da će u novoj državi, za koju su tako dugo stradali i ginuli, konačno ostvariti punu duhovnu satisfakciju i gospodarski prosperitet.

Političko raslojavanje koje je brzo uslijedilo, zaoštravalo je polarizaciju na centraliste i unitariste (integralne Jugoslavene), odnosno federaliste i zagovornike nacionalnih posebnosti. Nastup velikog broja stranaka nakon 1918. godine bjelodano svjedoči o opsesivnoj potrebi da se donekle politički artikulira jedan polarizirani i nerazvijeni socijalni, kulturni, nacionalni i vjerski front, što će na teškom pseudoparlamentarnom drumu nerijetko skončati u sasvim prizemnim angažmanima. Dominirajuća građanska klasa i inteligencija u Dalmaciji, koja je odranije bila prihvatila i

---

⁴ V. KISIĆ, "Problemi Dalmacije", *Nova Evropa*, br. 3 i 4, 11. II. 1927., str. 73-77.

⁵ Da bi onemogućile narasle krađe i napade raspuštene djece na prodavače namirnica i putnike, redarstvene vlasti u Splitu donijele su zabranu pristupa djeci i nedoraslim osobama na obalu i tržnicu, od čega je izuzeta mladež koja tuda prolazi u pratnji odraslih i "bez zaustavljanja" (*Naše jedinstvo*, br.17, 21. I. 1918.).

zagovarala jugoslavensku ideju, gubit će autoritet ubrzanim otkrivanjem tragične sadržine "vidovdanskog jugoslavenstva" i stvarnim političkim implikacijama centralizma i njegovih žalosnih plićaka. Na političkoj sceni učvršćuje se seljačka stranka koja će, ne samo drugačijim odnosom prema nacionalnim vrednotama već i cjelokupnom republikanskom retorikom, razgoriti plamičak nade koja će u traumatiziranoj situaciji, za mnoge ostati tek žalosna satisfakcija.⁶

Zanimljivo je da su na duhovnu profilaciju mladih intelektualaca u Splitu početkom stoljeća, kao uostalom i drugim gradovima, utjecale i brojne diskusije koje su se vodile, najčešće po kavanama, o pravcima razvitka nove umjetnosti, politici ili događanjima u gradu i zemlji. U glavnoj splitskoj kavani na Narodnom trgu bio je poznati "Stol mudraca" oko kojega su se okupljali najugledniji umjetnici i intelektualci te vodili duge raspre oko pitanja koja su nerijetko utjecala na opće mišljenje građana ili dospijevala na stranice humorističkih listova kao šaljive zgode i "mudri" savjeti. Bio je to nastavak jednog života polufeudalne Habsburške Monarhije, u kojoj su upravo kavane bile svojevrsne oaze slobode govora, ravnopravnosti i potrebe da se nekome povjeri mišljenje ili upozna uvijek novi krug ljudi.⁷

Turbulentne političke prilike i bučni socijalni istupi radništva i dijela seljaštva, koji u rasulu Monarhije vide šansu ne samo nacionalnog već i socijalnog oslobođenja, stvarali su privid da se u Dalmaciji javni život odvija pod utjecajem revolucionarnih komunista, da je opasnost od "separatističke" hrvatske nacionalne ideologije pogibeljna, te da je talijanska nazočnost na obalama istočnog Jadrana trajna prijetnja ne samo osvajanju teritorija preko granica tajnog Londonskog ugovora već i realna prepreka stvaranju nove državne zajednice. Spomenute okolnosti mahnitito su preuveličavane s ciljem da se u neizvjesnom kovitlacu požuri s ujedinjenjem jugoslavenskih zemlja Austro-Ugarske sa Srbijom i Crnom Gorom. Sudeći prema mišljenju Josipa Smodlake, člana Privremene vlade za Dalmaciju, opasnost je tijekom studenoga 1918. prijetila ne samo Dalmaciji već i stvaranju "velike države od Triglava do Kajmakčalana" ukoliko se ujedinjenje što prije ne provede. U tom traumatiziranom kontekstu uslijedio je i ultimativni zahtjev dalmatinske vlade Predsjedništvu Narodnog vijeća SHS u Zagrebu da izvrši neodložno ujedinjenje Države SHS s Kra-ljevinom Srbijom, jer će u suprotnom Dalmacija sama proglasiti sjedinjenje sa Srbijom, slijedeći primjer Crne Gore i Vojvodine.⁸

Programatsko oblikovanje integralnog političkog pokreta i unitarističkog nacionalnog koncepta u Dalmaciji došlo je do punog izražaja prvi put u Splitu gdje su se na narodnom zboru 2. srpnja 1918. godine, u prepunoj dvorani kina Karaman, sastali

---

⁶ Šire vidi u H. MATKOVIĆ, "Hrvatska zajednica", zbornik *Istorija XX veka*, V/1963., str. 59-119; B. BOBAN, "Stjepan Radić-opus, utjecaji i dodiri", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 22, Zagreb 1989., str. 147 i d.

⁷ Usp. A. KUDRJAVCEV, *Vječni Split*, Split 1985., str.2 12-217; J. HORVAT, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb 1965, str. 19-120.

⁸ *ZAPISI Dra JOSIPA SMODLAKE*, Zagreb 1972., str. 74-75; B. KRIZMAN, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Zagreb 1977., str. 206.

predstavници svih dalmatinskih predratnih stranaka i jednoglasno usvojili političku rezoluciju, nazvanu *Splitskom rezolucijom*. Tu se ističe da su ratne nedaće zbrisale pojedinačne političke interese i duhovno ujedinile dalmatinsko pučanstvo s ciljem da "etničko jedinstveni narod Srba, Hrvata i Slovenaca" ima neotuđivo pravo na ostvarenje jedinstvene države. Da bi se to postiglo, potreban je "jedinstveni politički rad čitavog pučanstva dalmatinskog" na čelu s upravom Narodne organizacije SHS, koja se sastoji od 16 osoba i po potrebi pokreće analognu akciju za okupljanje narodnih elemenata u drugim krajevima.⁹

Odjeci Splitske rezolucije bili su prilično zamjetni. Isticalo se kako ona konkretizira ideju narodne koncentracije i logično se nastavlja na Riječku i Zadarsku rezoluciju iz 1905. godine. Otpori su, pak, dolazili iz redova Koalicije i pojedinih stranačkih grupacija, ali najopasnijim je proglašavano djelovanje Stjepana Radića. Tisak je naglašavao da se njega "radi sloge" može "samo trpjeti", ali mu se ne smije dati prilike za političkim djelovanjem. Radićeva riječ "može samo da razbije, nikad da složi".¹⁰

Okupljeni na programu stvaranja jedinstvene države, pristaše ideje "narodnog jedinstva" insistirale su na konceptu *nacionalnog jugoslavenstva*. Argumentacija je bila bez čvršćeg uporišta, ali mnogi su je prihvatili slijepo i tvrdoglavo. Ako nema "nacionalnog jugoslavenstva", onda nema ni nacionalnog prava na državu Jugoslaviju."¹¹

Formiranje Kraljevine SHS 1. prosinca 1918. godine stvorilo je nove mogućnosti političkog organiziranja i djelovanja. Političko okupljanje vršilo se najčešće oko pojedinih listova s različitom političkom orijentacijom, ali i oko pojedinih ličnosti iz ranijeg političkog života.

U atmosferi proceduralnih demokratskih parada i retoričkih obračuna započele su djelovati i političke stranke u Dalmaciji: Hrvatska pučka strana, Demokratska stranka, Pokrajinski težački savez (Zemljoradnička stranka), Narodna radikalna stranka, Hrvatska zajednica, Izvanstranačka udruženja i Radnička stranka (KPJ). Radi očuvanja i učvršćenja unitarističko-centralističkog koncepta državnog uređenja u predstojećoj političkoj borbi, sračunatoj na postizanje što boljih izbornih rezultata, forsira se podjela stranaka na "državotvorne" i "antidržavne" - separatističke elemente i grupe.

Izbori za konstituantu i pojava Seljačke Republikanske stranke

Izbori za Ustavotvornu skupštinu u studenom 1920. godine pokazali su stvarni omjer snaga i raspoloženje birača. Prvo izborno odmjeravanje snaga, čak dvadeset i dvije političke stranke, upozorilo je na snažni porast utjecaja komunista, republikanskih stranaka i jačanje onog dijela birača koji se izjasnio prema nacionalnim i vjerskim opredjeljenjima. U Dalmaciji (bez tzv. Treće okupacione zone, u kojoj je još bila talijanska vojska) za nerezimske stranke glasovalo je na izborima za Ustavotvornu skupštinu 28. studenog 1920.

---

⁹ *Novo doba*, br. 24, 3. VII. 1918.

¹⁰ *Isto*, br. 25, 4. VII. 1918.

¹¹ *Isto*, br. 166, 22. XI. 1918.

godine čak 79,34% glasača, a unitarističko-centralističke snage dobivaju tek 20% glasova. Najviše su glasova dobile Hrvatska pučka stranka (13.876), Zemljoradnička stranka (10.251), Komunistička partija (8.020), a zatim slijede Narodna radikalna stranka (6.074), Demokratska stranka (5.066) itd.¹²

Premda Radićeva Hrvatska pučka seljačka stranka (HPSS), koja je od svog osnutka u prosincu 1904. nastupala kao državnopravna, seljačka, a nešto kasnije i republikanska stranka,¹³ nije istakla svoje liste u Dalmaciji već se zadržala na području Banske Hrvatske, njezini uspjesi snažno su odjekivali u stranački podijeljenom tisku. Unatoč Radićevoj osudi na dvije i pol godine državnih uza, zbog odbijanja načina nastanka Kraljevine SHS i traženja posebne hrvatske neutralne seljačke republike,¹⁴ HPSS je na izborima dobila 230.590 glasova (50 mandata) i postala najjačom hrvatskom političkom strankom, trećoj po snazi u monarhističkoj Jugoslaviji.¹⁵ Uskoro je na skupštini stranke 8. prosinca 1920. prihvaćen novi naziv stranke-Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS), koja se izjašnjava za hrvatsku državu (neutralnu seljačku republiku) i pravo hrvatskog naroda na samoodređenje.¹⁶ Takvo opredjeljenje Radićeve stranke izazvalo je paniku u Beogradu, Matko Laginja uklonjen je s banskog položaja, a HRSS nije sudjelovao u radu ustavotvorne skupštine. U *Poruci zastupničke republikanske većine banske Hrvatske regentu Srbije Aleksandru* u veljači 1921. ponovo se ističe pravo hrvatskog naroda na samoopredjeljenje, odbacuje podređenost Srbiji i izražava spremnost da tek samostalna i uređena hrvatska država pristupi slobodno ugovorenoj zajednici sa Srbijom.¹⁷ Ne samo u velikosrpskim, već dijelom i hrvatskim političkim krugovima, Radićev radikalizam i mogući kontekst njegove političke akcije izazivali su zabrinutost i ogorčenje. Još prije samih izbora “pučkaški” *Jadran* je pisao o Radiću kao “neshvatljivo privlačnom indijskom čarobnjaku” koji je sposoban na površinu javnog života “podići oluju” ili “uspiriti plamen” koji će sve uništiti. Za “jugoklerikalce” je Radić “zakučasti doktrinarac, neozbiljni tribun i nepromišljeni demagog” koji se u raznim prilikama različito predstavljao. Osjećajući nezaustavljivi Radićev prodor na turbulentnu političku scenu, jugoslavenski orijentiranim “pučkašima” ne preostaje ništa drugo do alarmantne konstatacije da je “on veliko zlo po našu mladu državu”.¹⁸

---

¹² *Jadran*, br. 266., 30. XI. i br. 267, 1. XII. 1920.; *Novo doba*, br. 273, 3. XII.; br. 274., 4. XII. 1920.

¹³ B. KRIZMAN, “Osnivanje Hrvatske Pučke Seljačke Stranke (1904-1905)”, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, Zagreb, 2/1972., str. 105-179; H. MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb 1999., str. 30-27.

¹⁴ Više o tome B. JANJATOVIĆ, “Državne uze, post i samica: suđenje Stjepanu Radiću 1920. godine”, *Časopis za suvremenu povijest (ČSP)*, 1/ 1997., str. 7-126; H. MATKOVIĆ, “Stjepan Radić u izbornoj 1920. godini”, *ČSP*, 3/ 1992., str. 75-86.

¹⁵ *Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu 28. XI. 1920.*, Beograd 1921., str. LXI.

¹⁶ H. MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, n. dj., str. 80-85.

¹⁷ S. RADIĆ, *Politički spisi, Autobiografija*. Članci, Govori, Rasprave (priređio: Z. Kulundžić), Zagreb 1971., str. 356-360; I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Ljubljana 1987., str. 69-73.

¹⁸ *Jadran*, br. 59, 12. III. 1920.

Uočljivo je da Hrvatske pučke (republikanske) seljačke stranke nema u Dalmaciji do 1923. godine, premda je na području sjeverne Hrvatske već postala stožerom okupljanja pretežnog dijela hrvatskog stanovništva. Uzroke tome treba tražiti u talijanskoj okupaciji sjeverne Dalmacije i snažnom otporu koji su prema HRSS razvile centralističko-unitarističke snage u Dalmaciji. Štoviše, Hrvatska pučka stranka, koja je od formiranja polovinom 1919. do kraja godine izrasla u najsnažniju političku grupaciju u Dalmaciji s najviše osvojenih glasova na izborima 1920. godine, od početka je smatrala da Radić stoji na čelu "klasno i plemenski ekstremne" stranke opasne po seljake, osuđivali su njegovu taktiku parlamentarne apstinencije i pristrano tumačili koncepciju o hrvatskom nacionalnom individualitetu kao Radićevu težnju za tzv. "Malom Hrvatskom".¹⁹ Na sjednicama zastupnika HRSS-a ("seljačka republikanska većina Banske Hrvatske") održanim u Zagrebu 8. i 9. siječnja 1921. prihvaćena je rezolucija u kojoj se, pored ostalog, osuđuje "šaka dalmatinske gospode" koja je narod u Dalmaciji bez njegova odobrenja podredila centralnoj vladi. Hrvatski narod u Dalmaciji, naglašava se u rezoluciji, "mora imati pravo glasovanjem odlučiti, hoće li se priključiti svojoj braći u Banovini", s tim da HRSS neće mirovati dok se ne ostvari sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom.²⁰ Zanimljivo je da se u *Ustavu ili državnom uređenju neutralne seljačke republike*, usvojenom u svibnju 1921., na Dalmaciju gleda kao na "najčišću hrvatsku zemlju" i dio hrvatskog naroda, premda joj se zbog posebnih povijesnih, zemljopisnih i međunarodnih prilika priznaje da slobodnim plebiscitom ostvari "potpuno pravo narodnog samoodređenja".²¹

Posjet Radićevog izaslanika i potpredsjednika HRSS-a Josipa Predavca Dalmaciji u veljači 1922., o čemu on izvještava u *Slobodnom domu*, bila je od velike važnosti za učvršćenje seljačke stranke, napose u Dubrovniku i južnoj Dalmaciji. Zapostavljanje Dalmacije Predavec je dovodio u vezu s političkim vođama koji su se, mimo volje naroda, vezivali za režim u Beogradu. Napadao je režimske stranke i uvjerio se da po dalmatinskim selima živi poštovni hrvatski seljak koji beskompromisno brani svoj dom i narodnu slobodu. "I hrvatski Split", ističe Predavec, "šalje svoje pozive Zagrebu, ali za sada još šapatom, što nije toliko nesreća, koliko je sramota za one koji su tomu krivi da je Dalmacija jednostavnim dekretom istrgnuta tobož iz veze s Hrvatskom".²²

Niz izvora pokazuje da je val agitacije i propagande HRSS sve više zapljuskivao Dalmaciju, te da je pojačani interes vodstva seljačkog pokreta odgovarao već izraženom opredjeljenju stanovništva za politički kurs Hrvatskog bloka, formiranog povezivanjem HRSS-a, Hrvatske stranke prava i Hrvatske zajednice u svibnju 1921. Agitatori HRSS posebno su isticali ideju mirotvornosti i neutralnosti stranke, što je bilo privlačno za seljačke mase, naročito prvih godina poslije rata. Brojni memorandumi i priopćenja

---

¹⁹ *Narodna politika*, br. 116, 29. IV. 1919. i br. 53, 3. III. 1922. (sastanak Pokrajinskog pučkog vijeća HPS-a za Dalmaciju u Splitu 2. II. 1922.); Lj. BOBAN, "Iz povijesti Hrvatske pučke stranke u Dalmaciji (1919-1929)", *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije* 3, Zagreb 1990., str. 266-271; Z. MATIJEVIĆ, *Slom politike katoličkog jugoslavenstva*, Zagreb 1998., str. 290-295.

²⁰ *Slobodni dom*, br. 5, 2. II. 1921.

²¹ *Državno uređenje ili Ustav neutralne seljačke republike Hrvatske, Mogućnosti*, 9/1971, str. 1165-1166.

²² *Slobodni dom*, br. 9, 27. II. 1922.

Hrvatskog bloka umjesto da vode sporazumijevanju sa srbijanskim političarima u unutrašnjoj politici i međunarodnim odnosima, proizvodila su suprotan efekt na štetu hrvatskih federalista, koji su optuživani kao “antidržavni” elementi.²³

Bespoštedna ideološka bitka između hrvatskog nacionalnog pokreta i jugunitarističkih snaga rasplamsala se nakon donošenja Vidovdanskog ustava, koji je konačno ozakonio “centralističko rješenje za nacionalno pitanje u Jugoslaviji”, odjekivala je i na stranicama dalmatinskog tiska, otkrivajući da se proces izgradnje hrvatske nacionalne svijesti modelirao upravo prema otporu unitarno-centralističkoj praksi vidovdanske Jugoslavije.²⁴

Zaplašena akcijama komunista i hrvatskih “separatista”, Demokratska stranka u ožujku 1921. u Splitu formira Jugoslavensku naprednu nacionalističku omladinu, od svibnja 1922. nazvanu *Orjuna* (Organizacija jugoslavenskih nacionalista), koja otvoreno deklarira da “neće dopustiti da se s već postignutim jedinstvom ni u kojoj formi eksperimentira niti da se ono kompromitira”, te da će najodlučnije suzbijati pojave “koje u sebi kriju bilo plemenski, verski ili klasni separatizam”.²⁵ Čvrstim akcijama pripremljenih i naoružanih jedinica nacionalističke mladeži započeo je bespoštedni obračun s “mračnim i anti-državnim elementima”, pokrenut je i orjunaški organ *Pobeda*, a radius napada stalno se proširivao. Poplava opće jugofrazeologije zamagljivala je istinu i radala mržnju, u kojoj se stalno pronalazilo krivca u slaboj rezonanci jugoslavenstva. Orjunaška tvrđava nakon svega par godina silovita uspona počela se naglo rasipati pred navalom unutrašnjih ideoloških sukoba, iznevjerenih nada prvoboraca unitarizma, među kojima je značajnu ulogu imala šačica Dalmatinaca, nekadašnjih pravaša. Potkraj svibnja 1924. posebne radničke obrambene čete fizički su obračunale s opasnom grupom splitskih orjunaša, čime je konačno slomljen teror njihovih falangi a sama organizacija prepuštena pasivnom vegetiranju. Događaji u Splitu prethodili su poznatom sukobu orjunaša s rudarima Trbovlja u Sloveniji 1.lipnja 1924. Jamačno je to bio otvoreni poraz profašističke reakcionarne organizacije koja je na otvorenom dalmatinskom frontu doživjela udarac od kojega se više nikada neće oporaviti.²⁶

---

²³ H. MATKOVIĆ, “Hrvatska zajednica”, *Istorija XX. veka*, V/1963, str.7 8-95; R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb1992., str. 114-149.

²⁴ I. BANAC, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1988., str. 375-376.

²⁵ N. BARTULOVIĆ, *Od revolucionarne omladine do Orjune*, Split 1925., str. 81-82.

²⁶ T. ŠITIN, “Dalmatinska ORJUNA”, feljton *Slobodna Dalmacija*, travanj-svibanj 1991.

Prvi veliki uspjesi HRSS

Drugi skupštinski izbori u Kraljevini SHS od 18. ožujka 1923. pokazali su rezultate prodora i politički utjecaj HRSS u Dalmaciji. Stranka je svojim programom uspjela pridobiti povjerenje seljaka, uključiti ga u hrvatski nacionalni pokret, čemu su svakako pridonijeli zlosretni postupci žandara u gušenju agrarnog pokreta, antihrvatski stavovi režima i dr.²⁷

HRSS je premoćno pobijedila zahvaljujući uspjesima na području južne Dalmacije (izborni okrug Split-Dubrovnik-Kotor s Radićem kao nosiocem liste) tako da je od ukupno 69.352 glasača (od upisanih 105.545) dobila 27.689 glasa (apsolutnu većinu u Dubrovniku, od 6.592 čak 3.910 glasova; u Splitu od 19.918 glasača lista HRSS dobila je daleko najviše- 8.021 glas itd.). Ukupni rezultati izbora u Dalmaciji pokazuju da je HRSS dobila 27.689 glasova i 7 mandata, Narodna radikalna stranka 23.534 glasa i 5 mandata, Demokratska stranka 10.970 glasova i 1 mandat, Udruženi Hrvati sjeverne Dalmacije (Drinković) 10.444 i 2 mandata. Bez mandata ostale su Zemljoradnička stranka s 9.164 glasa, Hrvatska pučka stranka s 6.683, Trumbićeva lista s 3.786, Nezavisna radnička partija Jugoslavije s 2.627 i Invalidska stranka s 720 glasova. Relativan uspjeh Radikalne i Demokratske stranke treba tražiti u još uvijek nedovoljnom prisustvu kritički intoniranog republikanskog programa S. Radića, organiziranom orjunaškom glasovanju za demokrate, plebiscitu srpskog i pravoslavnog stanovništva za radikale (Boka kotorska i Zagora sjeverne Dalmacije), radikalnoj retorici koja je podsjećala glasače na ostatke talijanske iredente, konzervativizmu malih posjednika, koji su tražili zaštitu svojih interesa i ovisnosti težaka od vlasnika zemlje (slučaj radikalnog općinskog komesara u Blatu na Korčuli). Za mnoge je Radićev uspjeh podsjećao na "boljševički pokret u Rusiji g. 1917", a pažljiviji analitičari vidjeli su da površinski "Radićev pokret više izgleda politički i plemenski nacionalan, dočim je on u svojoj biti više socijalan".²⁸

Velikosrpske snage predvođene radikalnim centralistima na sve su načine pokušavale krivicu za pogoršanje međunacionalnih odnosa prebaciti na Hrvate, koristeći se vještom kampanjom preko novina ("Pobeda", "Država", "Razgovor naroda jugoslovenskoga" i dr. u Splitu, ili "Narod", "Dubrovnik", "Jugoslaven" i dr. u Dubrovniku, "Dalmatinski radikal" i "Soča" u Šibeniku), te raznih tribina i skupština.²⁹ Novopokrenuto glasilo dalmatinskih Hrvata u Splitu *Hrvatska riječ* upozorava da su Hrvati proglašavani "antidržavnim i separatistima" svaki put kada su reagirali na prazne fraze o demokraciji, narodnom i državnom jedinstvu.

---

²⁷ Usp. Izborni proglas HRSS, *Slobodni dom*, br. 7, 11. II. 1923.

²⁸ Zemljoradnička stranka dobila je više glasova nego li 1920. godine, ali je njezina unutrašnja pocijepanost utjecala na gubitak mandata. Pučka stranka doživjela je uvjerljiv poraz, a njezina uporišta u Sinju i Imotskom prišla su Radiću. Samostalna lista dr. A. Trumbića u splitskom kotaru osvojila je čak 3.692 glasa i bila odmah iza HRSS-a, ali je ukupni plasman u okrugu bio ispod potrebnog količnika što je ocijenjeno kao "opća šteta" (*Slobodni dom*, br. 13, 22. III. 1923.; *Novo doba*, br. 66, 20. III. i br. 74, 29. III. 1923).

²⁹ Usp. Franko MIROŠEVIĆ, *Počelo je 1918....*, n. dj., 119-124.

U atmosferi zategnutosti i nacionalne neravnopravnosti, kojoj su biljeg utisnuli bezuspješni pokušaji Radića da internacionalizira hrvatsko pitanje, odnosno skrene pozornost savezničkih sila na političku oligarhiju srpske buržoazije u Kraljevini i na podređeni položaj Hrvatske (u razdoblju od 22. srpnja do 12. kolovoza 1924. Radić boravi u Londonu, Beču i Moskvi, gdje HRSS učlanjuje u Seljačku internacionalu)³⁰, uslijedila je početkom 1925. primjena Obznane na cijelu HRSS.³¹ Radiću je bilo jasno da zapadne vlade podržavaju beogradske političke vrhove, što mu nalaže prikupljanje cjelokupne opozicije u borbi protiv velikosrpskog režima i postizavanja sporazuma u pravcu konfederalizacije jugoslavenske države. U svezi s tim je i Radićev pristanak da HRSS uđe u opozicionu Davidovićeovu vladu, ali ne da je i prihvati kao ravnopravnog partnera u složenom procesu popuštanja i postizavanja konačnog sporazuma, koji se poslije izbora trebao dogoditi s Radikalnom strankom.³² Okretanje Moskvi i učlanjenje u Seljačku internacionalu trebalo je dodatno upozoriti Beograd da odustane od dotadašnje politike i prihvati sporazum s HRSS-om, što je nova vlada Pašić-Pribičević protumačila kao Radićevo vezivanje uz komuniste i suradnju s antidržavnim elementima. Diskreditiranjem Radića i primjenom izvanrednih mjera protiv opozicije trebalo je otkloniti sve smetnje učvršćenju centralizma i nasilničkih metoda velikosrpskih krugova.³³

Oštre zakonske i policijske mjere nisu režimu donijele očekivanu prednost uoči predstojećih izbora, već s se pristaše HRSS-a još više zbile oko njezinog vodstva. Brojne premetačine, otpuštanja s posla, razni napadi na članove i organizacije HRSS-a, napose "čuvare žara", nisu dali opipljivijih rezultata, to prije što su kandidatske liste HRSS-a bile dovršene već tijekom prosinca 1924. godine. U Dalmaciji su u studenom i prosincu održani mnogobrojni pouzdanički sastanci, javne skupštine i različiti skupovi na kojima je do punog izražaja dolazila vjera birača u HRSS.

Rezultati parlamentarnih izbora 8. veljače 1925. godine pokazali su da se odnos između režimskih i oporbenih stranaka nije bitnije izmijenio. Ponovo je HRSS postigao velik uspjeh (532.872 glasova i 67 poslaničkih mjesta u Skupštini). U izbornom okrugu Kotor-Dubrovnik-Split nosilac liste je bio August Košutić, a za sjevernu Dalmaciju, gdje se HRSS javlja prvi put na izborima - Pavle Radić. U južnom okrugu Kotor-Dubrovnik-Split lista HRSS dobila je od 77.587 glasača (upisanih 114.119) ukupno 43.156 glasova, a Nacionalni blok (nosilac liste dr. P. Grisogono) 19.777. U splitskom kotaru glasovalo je 23.052 glasača, a HRSS je dobio daleko najviše glasova - 14.870, odnosno 6 mandata. U sjevernoj Dalmaciji HRSS je od sedam kandidatskih lista i ukupno 51.181 glasača dobio najviše - 23.008 glasova, a zatim slijedi Nacionalni blok (Narodna radikalna stranka i

---

³⁰ I. MUŽIĆ, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Ljubljana 1987, str. 111-165; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Put Stjepana Radića u Moskvu i pristup Hrvatske republikanske seljačke stranke u Seljačku internacionalu", *ČSP*, III/ 1972, str. 7-29; H. MATKOVIĆ, *Povijest HSS-a, n. dj.*, str. 152-168.

³¹ J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, II, Zagreb 1989., str. 289; H. MOROVIĆ, "Stjepan Radić pod Obznanom 1925. godine", *Mogućnosti*, 7/1971., str. 844-913.

³² Branislav GLIGORIJEVIĆ, "O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićeovu vladu 1924. i o krizi i padu te vlade", *Istorija XX. veka*, VII/ 1965, str. 345-404.

³³ N. PETROVIĆ, *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925-1928.*, Beograd 1974., str. 42-47.

Samostalna demokratska stranka s nosiocem liste Lj. Jovanovićem, predsjednikom Narodne skupštine) s 22.996. Obje stranke dobile su po tri mandata. U šibenskom kotaru HRSS je postala najsnažnija politička stranka s 5.060 glasova ispred Nacionalnog bloka s 3.552 glasa. I dok su se Radiću brzo priklanjale nezadovoljne seljačke mase, stanovništvo Šibenika i dalje je više bilo naklonjeno Zemljoradničkoj stranci koja je sa 737 glasova imalo prevagu nad HRSS (584). Jedino na području s većinskim srpskim življem Nacionalni blok je dobio više glasova, i to: u kotaru Benkovac 7.195 (temeljem većine u općinama Benkovac, Obrovac, Kistanje i Ravni kotari) prema 4.198 glasova HRSS, te kotaru Knin (s većinom u općinama Knin i Vrlika) s 9.545 glasova prema 2.380 za HRSS.³⁴

Koalicija s radikalima

U vrijeme oštih sukoba oko verifikacije mandata zastupnika HRSS-a, koje je vlada nastojala poništiti kao komunističke, stvara se u veljači 1925. *Blok narodnog sporazuma i seljačke demokracije* kao nova politička grupacija koja usuglašava politički istup Demokratske stranke, HRSS, Slovenske narodne stranke i Jugoslavenske muslimanske organizacije. Cilj je Bloka ravnopravno i demokratsko sporazumijevanje Srba, Hrvata i Slovenaca, odbacivanje nasilja u rješavanju unutrašnjih problema i osiguranje parlamentarnih metoda u društveno-političkom razvitku. To je značilo reviziju Ustava i konačno sporazumijevanje s hrvatskom opozicijom, čemu se odlučno suprotstavljala P-P vlada najavljujući poništenje HRSS-onih mandata, unatoč činjenici što je vodstvo stranke raskinulo sve odnose sa Seljačkom internacionalom. Smišljeni pritisak na vodstvo HRSS-a, uz korištenje odluke Verifikacijskog odbora da se ponište HRSS-ovi mandati i ponovno ubacivanje ideje o tzv. "amputaciji" Hrvatske, kombiniran je s Pašićevom taktikom da se mogućim kompromisom s Radićem učvrsti radikalna pozicija poljuljana napadima Demokratske stranke. Zainteresiran za sklapanje radikalno-radićevskog sporazuma bio je svakako i kralj Aleksandar, koji je želio očuvati vidovdanski režim i političku stabilnost u monarhiji. Njegovim posredovanjem ukinuta je odluka o poništavanju HRSS-ovih mandata, a najrazličitiji pritisci na utamničenog i sumnjama opterećenog Radića, vodili su konačno poznatoj izjavi Pavla Radića, predsjednika Hrvatskog seljačkog kluba, u Narodnoj skupštini 27. ožujka 1925. kojom se priznaje Vidovdanski ustav, dinastija Karađorđevića, jedinstvena država i narodno jedinstvo.³⁵

Preokret u Radićevoj stranci izazvao je najrazličitije komentare o orijentaciji hrvatske oporbe, odnosima prema Pašiću i Pribićeviću, pitanjima koncesija HSS-u,

---

³⁴ *Novo doba*, br. 39, 15. II. i br. 43, 20. II. 1925.; *Država*, br. 85, 11. II. 1925.; *Dubrovački list*, br. 11, 14. II. i br. 13, 25. II. 1925.; *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 8. februara 1925.*, Beograd 1926.

³⁵ N. PETROVIĆ, n. dj., str. 57-68.; R. HORVAT, n. dj., str. 251-268; B. KRIZMAN, "Izaslanik kralja Aleksandra kod Stjepana Radića u zatvoru 1925", *Mogućnosti*, 9/1971., str. 1087-1109; M. DIMITRIJEVIĆ-OLIVERA, *Mi i Hrvati-Hrvatsko pitanje (1914-1939) - Sporazum sa Hrvatima*, Beograd 1939.; H. MATKOVIĆ, n. dj., str. 185-192; I. MUŽIĆ, n. dj., 194-206.

kraljevoj ulozi u pregovorima i dr. Sporazumom s Pašićem prekinute su stare koalicije i otvoren put novim političkim zajednicama. Oporbene stranke bile su mišljenja da vladina deklaracija, odnosno Akt o sporazumu, znači produžavanje stare radikalske politike i očiglednu kapitulaciju HSS. Formalno, hrvatsko pitanje je skinuto s dnevnog reda kao državopravno pitanje i na taj je način stavljena točka na višegodišnju političku krizu. To, međutim, nije značilo da je stvorena osnovica za rješenje hrvatskog pitanja, to prije što Narodna radikalna stranka nije bila spremna ni na kakvu promjenu Ustava, već je svoju centralističku politiku nametnula i hrvatskoj strani, prikrivajući parlamentarnom fasadom politiku samovolje i korupcije.

Ulaskom Radića u Skupštinu, radikalima je oduzeto snažno sredstvo agitacije protiv "antidržavnih" elemenata, a potpisom *Akta o sporazumu između Narodne radikalne stranke i Hrvatske seljačke stranke* 14. srpnja 1925., Svetozar Pribičević, na opće zadovoljstvo hrvatske strane, otpušten je iz vladinih redova u oporbene klupe, odakle će voditi ogorčenu borbu protiv R-R vlade.³⁶ Takvim rješenjem državne krize bio je svakako zadovoljan i "drugi ustavni faktor", kralj Aleksandar, čija uloga u političkom životu zemlje postaje sve presudnija. Podrškom sporazuma, kralj je pridobio povjerenje HSS-a i otupio republikansku oštricu, otklonio ambiciozne samostalce i počeo polako suzbijati Pašićevu političku samovolju i nesumnjiv autoritet.³⁷

Hrvatska seljačka stranka, a napose njezin predsjednik, razvili su u to doba intenzivnu aktivnost u Hrvatskoj u cilju dobivanja podrške za sporazum. Brojni članci, skupovi, izjave, replike i dr. svjedoče o naporu vodstva stranke da uvjeri svoje članstvo da će hrvatsko pitanje biti riješeno na osnovu sporazuma i da je pitanje revizije Ustava izgubilo svoj državopravni karakter.³⁸ Vlada tzv. Narodnog sporazuma, odnosno R-R kombinacija, formirana u srpnju 1925., nije mogla donijeti ništa novo hrvatskom narodu, a Radićevo vjerovanje da će naraslu krizu riješiti dvije najjače stranke hrvatskog i srpskog naroda pregovorima "ravan s ravnima" nisu ispunila očekivanja.³⁹

Izraze povjerenja S. Radiću neposredno poslije sklapanja koalicije s radikalima uputila je, između ostalih, i Kotarska organizacija HSS-a Dubrovnik koja je 26. srpnja 1925. saslušala narodnog zastupnika I. Trojanovića o Radićevu zaokretu i odbila da se

---

³⁶ Na sjednici Radikalnog kluba 17. veljače 1926. N. Pašić je detaljnije opisao tijek sporazumijevanja s HSS-om. Pribičević je bio redovito obaviješten o razgovorima koje je Pašić imao s Pavlom Radićem. Tek pred kraj sporazuma i prihvaćanja monarhije i Vidovdanskog ustava, HSS-ovci su zahtijevali da u koaliciju ne uđe S. Pribičević. Njemu je Pašić savjetovao da ne čini smetnje postignutom dogovoru, surađuje s većinom ili barem u opoziciji zauzme lojalan stav prema sporazumu. Akcija koju je poveo Pribičević "štetna je po narodne interese" i to samo "iz ličnih razloga što on ne može da učestvuje u toj Vladi". Istodobno Pašić odbacuje Pribičevićevu tvrdnju da oslobođenje nije rezultat pobjeda na Kajmakčalanu, ističući da je ono rezultat "mučeničkih napora Kraljevine Srbije i osvjedočenja naših moćnih Saveznika koje se manifestovalo na Konferenciji mira (...) Srbija treba da bude nagrađena za velike usluge i stradanja u ratu, a da na razvalinama Austrije ne smiju da nastanu sitne države" (*Država*, br. 189, 20. II. 1926.).

³⁷ N. PETROVIĆ, *Politički sukobi u Jugoslaviji 1925-1928.*, Beograd 1974., str. 67-79; H. MATKOVIĆ, *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb 1999., str. 192-198.

³⁸ *Dom*, br. 25, 5. VIII. i br. 30, 9. IX. 1925.

³⁹ H. MATKOVIĆ, n. dj., str. 207-211.

priključi disidentima Buću, Uroiću i Jagatiću. Predstavnici 12 organizacija HSS-a odlučno izjavljuju da se “pod nikakvu cijenu ne cijepaju narodni i seljački redovi i da i nadalje kao i do sada ustraju u slozi”. Uvjereni da će vodstvo stranke više učiniti za hrvatski narod i seljaštvo ukoliko bude podržano od naroda, okupljeni HSS-ovci zaključili su “da se glasa za neograničeno povjerenje vodi i predsjedniku Stjepanu Radiću, a da se narodni zastupnik I. Trojanović pozove da se vrati matici i bezuslovno slijedi vodstvo”. Povjerenje iskazano S. Radiću i matici stranke s oduševljenjem je pozdravljeno u Dubrovniku i okolnim selima.⁴⁰ Štoviše, sporazum su pozdravljali i “ugledni dubrovački Hrvati-gospari”, koji primjećuju da posvuda izbija na javu “da pored srpskih postoje i hrvatski interesi, koji - i jedni i drugi - mogu da budu dobro štice samo od vlada sporazuma i poštenja”.⁴¹ Bučna aktivnost predsjednika HSS-a nastojala je posvuda stvoriti atmosferu prihvaćanja koalicije, u čemu je nerijetko iskazivao hipertrofiju ideja i erupciju optimizma kojim je umio fascinirati mase. U razgovoru s novinarima u Baškoj sredinom kolovoza 1925. Radić je oštro istupio protiv Pribičevića i Korošca kao protivnika sporazuma ističući da Hrvatima “nije toliko važno da imaju posebnu hrvatsku državu, koliko je važno da imaju seljačku državu i da žive u ljubavi s braćom”. Predsjednik HSS-a naglasio je važnost orijentacije prema moru dodajući da “naš glavni grad ne treba da bude Beograd ni Zagreb nego Split”. Tu je hrvatski narod, živo zaključuje Radić, “najstariji i najbolje očuvan”, stoga i “tako nacionalno konzervativan i otporan”.⁴²

Među organizacijama koje su podržavale novi Radićev politički kurs bila je i brojna splitska organizacija s jasno izraženim zahtjevima da se otklone sve smetnje i pojedinci, posebno među radikalima i talijanašima, koji ometaju sporovođenje sporazuma.⁴³ Na prvoj javnoj skupštini HSS-a u Splitu 15. ožujka 1926., kojoj je bio nazočan i J. Predavec, prihvaćen je stav da “sve leži u seljačkoj svijesti i slozi”, da politiku “treba da vodi razum, razbor i narodna snaga”. Splitski seljak bio je najviše “vezan u gospodske verige”, premda je kod njega oduvijek postojala želja da se prigrli seljačka politika S. Radića. U tom smislu skupština je bila prava afirmacija seljačke ideologije i odlučna potvrda njene spremnosti da konačno prepozna svoje autentične interese, oslobađajući se isprazne retorike vidovdanske orijentacije.⁴⁴

---

⁴⁰ *Hrvatska riječ*, br. 5, 2. VIII. 1925.

⁴¹ *Isto*, br. 6, 9. VIII. 1925.

⁴² Razgovor dopisnika *Politike* s Radićem prenosi *Hrvatska riječ*, br. 7, 15. VIII. 1925.

⁴³ *Dom*, br. 12, 24. III. 1926.; *Novo doba*, br. 65, 19. III. 1926.

⁴⁴ *Dom*, br. 12, 24. III. 1926.

Disidentski pokret

Bez obzira na činjenicu što je sporazum s radikalima prihvatila većina prvaka HSS-a, ipak je bilo organizacija i uglednih pojedinaca koji su javno izražavali svoje nezadovoljstvo. U "Izvještaju Hrvatske opozicije" od 9.kolovoza 1925., koju su pored grupe zajedničara potpisali i neki nezadovoljni članovi HRSS-a, zamjera se vodstvu HSS-a što je izjavom Pavla Radića od 27. ožujka napustilo "sve narodne i političke zahtjeve hrvatskog naroda" i što je odustajanjem od borbe protiv centralizma "prihvaćeno sve ono protiv čega se je hrvatski narod za to vrijeme borio". Sporazum je, prema krutoj ocjeni zajedničara, obmana i prihvaćenje programa i politike Pašića i Pribićevića, što je pak vodilo razbijanju Hrvatske zajednice i bezuspješnim pokušajima da u datoj situaciji izvuče neku političku korist.⁴⁵ Zbunjenost radikalsko-radićevskom koalicijom, koju je vodstvo HSS-a pojačanim naporima nastojalo prikazati kao nešto poželjno i ostvarljivo, otvaralo je teren demagoškim nastupima pojedinaca koji su sijali sumnju u Radićev sporazumaški kurs, govorili o izdaji republikanskih principa i interesa hrvatskog seljaštva. Povrijeđeni Radić reagirao je na Trumbićeve zamjerke o kapitulaciji izjavom kako "ni to ne bi bila katastrofa" pod uvjetom da sve što se radi bude transparentno i u interesu onih "koji su nas poslali". A upravo su oni ti, naglašava Radić, koji "nas dočekuju kao prave predstavnike baš zato što smo stvorili ovaj sporazum".⁴⁶ Ogromna većina organizacija i pristaša HSS-a u Dalmaciji poklanjala je i dalje povjerenje S. Radiću, izražavana je potpora sprovedbi "politike sporazuma" i pokazivano strpljenje u očekivanju obećanih gospodarsko-socijalnih promjena. Istodobno, svi oni koji su izražavali nezadovoljstvo politikom sporazuma, bili su na sjednici Hrvatskog seljačkog kluba u Beogradu isključeni iz stranke, a među njima su, pored zastupnika Hrvatske zajednice i nekih uglednih HSS-ovaca, bili i glavni disidenti s dubrovačkog područja dr. Stjepan Buć i Ivo Trojanović. Unatoč učestalim isključenjima iz stranke, disidentski pokret u Dalmaciji u početku se brzo širio i dobivao pristaše u Šibeniku, Splitu i Dubrovniku. U cilju povezivanja i koordiniranja akcije nezadovoljnika Radićevom politikom (zastupnici Hrvatske zajednice i disidenti HSS-a), sazvana je u Splitu 13. rujna 1925. konferencija na kojoj je konstituiran Hrvatski narodni federalistički klub i osnovan Hrvatski narodni federalistički savez (HNFS). Tom skupu prisustvovalo je, prema pisanju *Hrvata*, preko tisuću učesnika iz cijele Hrvatske, usvojeno je više rezolucija, a osnovni ton diskusiji dali su Trumbić, Lorković, Uroić, Jagatić, Žanić i dr. U načelima HNFS, koji je djelovao uz Hrvatsku zajednicu do trenutka formiranja nove političke stranke, izražen je zahtjev za revizijom Vidovdanskog ustava tako da se Kraljevina SHS uredi kao federativna država sa središnjom vladom i federalnim jedinicama s posebnim zemaljskim vladama. Novi ustroj državne vlasti oslanjao bi se na "narodnu demokraciju", a njezin temelj činilo bi seljačko gospodarstvo.⁴⁷ Nedvojbeno je splitska konferencija, unatoč tome što usvojena načela i rezolucije nisu do kraja razrađene, dala poticaj nizu sličnih

---

⁴⁵ R. HORVAT, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1992., str. 287-298.

⁴⁶ B. KRIZMAN, *Korespondencija Stjepana Radića*, knj. II., Zagreb 1973., str. 107-108.

⁴⁷ *Hrvat*, br. 1682., 14. IX. i br. 1683., 15. IX. 1925.

okupljanja širom Dalmacije, pokretanju novih listova i konačno formiranju Hrvatske federalističke seljačke stranke (HFSS) 11. siječnja 1926., koja na platformi borbe protiv centralizma i afirmacije federalizma nastoji okupiti rasute pristalice.⁴⁸ Osnivanju organizacija nove stranke u južnoj Dalmaciji pripomogao je i novi Hrvatski republikanski seljački savez, unatoč protivljenju dr. S. Buća koji insistira na hrvatskom samoodređenju, a ne federalizmu i spašavanju “narodnog jedinstva”. U trenutku kad na mjesto “oborenog duha nasilja, nepravde i mrž-nje (...) dolazi duh sporazumijevanja, pravice i čovječnosti”, birači dubrovačkog kotara u *Hrvatskoj riječi* pokušavali su “vratiti sa stramputice” dr. Stjepana Buća i Ivu Trojanovića, koji su otkazali “poslušnost i predanost vođi”, osnovali novu stranku i traže potencijalne pristaše.⁴⁹ Štoviše, dr. Buć je u povodu prve obljetnice Radićeva zaokreta upozorio kako se Hrvati moraju osloboditi “svakoga čeznuća za nekakvim mesijama i da si za vazda izbiju iz glave utvaru kao da će ih pojedini čovjek osloboditi.” Svi su srpski zastupnici ma kako se zvali, misli Buć, “za veliku Srbiju” i svi su “jednaki centraliste”, a tome se Hrvati mogu suprotstaviti samo “čvrstom vjerom u svoju samostalnost, u svoju slobodu”. Uvažavajući stanovite oscilacije u taktici i retorici, hrvatski federalisti su također uvjereni da Hrvati “ni izdaleka nisu prigrlili Vidovdanski ustav i dalje traže i očekuju ostvarenje svojih traženja za reviziju Ustava u smislu federacije”.⁵⁰ Događaji koji su slijedili do kraja 1926. godine išli su u prilog potpunog uklapanja Hrvatskog republikanskog seljačkog saveza u HFSS koji će u Stonu i njegovoj okolini dobiti najčvršće uporište.⁵¹ Radićeva politika pokušavala se prikazati neuspjehom, čak odricanjem od zastupanja nacionalnih, ekonomskih i kulturnih interesa hrvatskog naroda. Verbalni pritisak disidenata trebao je otvoriti prostore HFSS-u, najavljujavana je likvidacija HSS-a, Radić proglašavan “najvećim centralistom i vidovdancom”, revizija ustava i program federativne države s razrađenom politikom postaje ciljem koji gorljivo negira sve drugačije pozicije.⁵² Politička buka HSS-ovih disidentana postepeno se udaljavala od realnog života i gubila se u maglama nepouzdanе političke dijagnostike.

Prema pisanju tiska, posebno dubrovačke *Hrvatske riječi* od polovine 1926. godine, mogao se steći dojam da su napadi na Radića i njegovu politiku uspijevali disidentima priskrbiti veći utjecaj na mase, ali je HSS svojom cjelokupnom taktikom održao svoje pozicije i u pogledu odnosa prema sporazumu podgrijavao nade da će konačno doći do kvalitativnih promjena. Plod takvih nastojanja su idealistička stanovišta da je radikalsko-radićevska koalicija učinila da se politički sporovi riješavaju sporazumijevanjem, da je, navodno, nestalo napetosti između Srba i Hrvata, da je dokinuto “sramotno batinaštvo”, da je utanačeno kako će se država urediti kao seljačka država i biti dokinuti komesarijati, da je između naroda i kralja nastao “neposredan kontakt” i da se vođa HSS-a zaputio izgradnji

---

⁴⁸ *Isto*, br. 1800, 14. I. 1926., usp. LJ. ANTIĆ, “Hrvatska federalistička stranka”, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, vol. 15, Zagreb 1982., str. 176-180.

⁴⁹ *Hrvatska riječ*, br. 9, 30. VIII. 1925.

⁵⁰ *Hrvatska riječ*, br. 13, 4. IV. 1928.

⁵¹ *Hrvatska riječ*, br. 41, 10. X. 1926.; F. MIROŠEVIĆ, *Počelo je 1918...*, n. dj., str. 181-182.

⁵² *Hrvatska riječ*, br. 30, 25. VII.; br. 35, 29. VIII. i br. 44, 31. X. 1926.

“uzor seljačke slavenske države” u kojoj će Hrvati, Srbi i Slovenci “ostvariti sve svoje narodne i ekonomske težnje”. Psihološka depresija pripisivana je malom broju nevjernika, a neznatnim je proglašavan i broj onih koji su zauzeli “stav čekanja”.⁵³

Krugovi koji se nisu suglasili sa sporazumom i koji su nastavili s kritikom centralizma i ustrojstva države, okrivljujući Radića kao “iznemoglog generala” koji je napustio narod i njegove ciljeve, intenzivno su nastavili s agitacijom i pokušajima očuvanja organizacijske posebnosti i republikanske usmjerenosti. Na brojnim sastancima širom Dalmacije disidenti HSS-a iskazivali su svoje nezadovoljstvo “izdajom” S. Radića i počeli formirati paralelne seljačke organizacije. Tako je, primjerice, šibenska kotarska organizacija posebnim rezolucijama zahtijevala od vodstva HSS-a pojašnjenje stavova prema Nettunskim konvencijama, agrarnoj reformi s obzirom na talijanske optirce u Dalmaciji, aboliciju procesa i amnestiju političkih pristaša HSS-a i dr. Unatoč tome što se Radić založio za prihvatanje glavnih zahtjeva Šibenčana, nesuglasice nisu prestale i sukob je eskalirao. U listopadu 1926. konačno je raspuštena mjesna organizacija HSS-a, nakon što je tamo povrijeđen HSS-ov izaslanik Đ. Kenfelj. Predsjednik mjesne i kotarske organizacije J. Drezga, kao i šibenski načelnik dr. M. Kožul, isključeni su iz HSS-a, na što je 21. studenog 1926. održan sastanak predsjednika mjesnih organizacija, općinskih vijećnika i seoskih glavara, na kojemu je odobren rad načelnika Kožula i izraženo povjerenje njemu i Drezgi. Diferencijacija u redovima HSS-a je produbljena postepenim priklanjanjem Kožula i njegovih istomišljenika disidentskim redovima, a u novu gradsku organizaciju formiranu 12. prosinca učlanjeni su samo oni pojedinci koji su, na zahtjev vodstva HSS-a, prekinuli vezu s bivšom upravom i prihvatili novog predsjednika M. Žaju.⁵⁴

Mogući veći odljev članstva u organizacijama splitskog i šibenskog kotara pod utjecajem bučnih disidenata, vodstvo HSS-a pokušavalo je spriječiti odlukom da za neke isključene članove ima povratka u stranku “ako se pokaju i pokore odlukama vodstva”, dok su “zauvijek isključeni” čelnici disidentskog pokreta don P. Đirlić, dotadašnji povjerenik HSS-a za splitsko-šibensku županiju, dr. M. Kožul, načelnik Šibenika koji je početkom 1927. prišao disidentima, J. Drezga, dr. D. Sokol, dr. Đ. Mimica, dr. E. Bulat i drugi donedavno ugledni članovi stranke. Petar Đirlić otvoreno je govorio da je izjava P. Radića od 27. ožujka 1925. “nedvojbeno dirala u ponos i udarala u obraz hrvatskom narodu”. Ne birajući riječi u napadu na čelnike HSS-a, Đirlić naglašava da je “hrvatska politika zadnjih vremena počimala i svršavala na riječi a ne na djelu, na stranačkim izborima; gdje se je jedno govorilo, drugo mislilo, a treće radilo; danas reklo a sutra poreklo, i to ne jedan put, nego toliko koliko su se puta usta otvorila; psovke zamijenile razloge (...) do realnog uspjeha nije moglo doći ne radi toga što bi linija narodnog sporazuma isključivala uspjeh, negoli zato, jer se nije znalo ni htjelo uspjeh osigurati: lična korist pretpostavila se općem dobru”.⁵⁵ U otvorenom pismu S. Radiću, dr. Damjan Sokol,

---

⁵³ *Hrvatska riječ*, br. 9, 30. VIII. 1925.

⁵⁴ *Dom*, br. 42, 20. X.; br. 43, 27. X.; br. 51, 22. XII. 1926.; *Jadranska pošta*, br. 402, 20. XI. i br. 406, 25. XI. 1926.

⁵⁵ *Jadranska pošta*, br. 385, 30. X. 1926.

splitski odvjetnik, odbacuje tvrdnje da je “pokvareni gospodin” koji je samo izvana bio u HSS-u,⁵⁶ upozoravajući na odsustvo povjerenja u vodstvo stranke, nemogućnost rješenja agrarnog pitanja i nikakvu blagodat koju su od sporazuma dobili stanovnici Dalmacije. Sokol se protivi “bratskom sporazumu” nazivajući ga “lavljim društvom” iz kojega “svu korist vuče Narodna radikalna stranka, a sva šteta pada na tjeme Hrvatske seljačke stranke ili bolje na tjeme hrvatskog naroda”.⁵⁷ Motivi Đirlića, Mimice, Bulata, Kačića, Šimunića, Pavića, Jozevića, Sokola i dr. u Splitu, zatim Drezge, Kožula i Jerinića u Šibeniku, Buća, Trojanovića, Z. N. Bjelovučića ili Perića u Dubrovniku, kao i brojnih drugih disidenata postaju jasnijima ako se motre ne samo u kontekstu partijske stege već i osobnih političkih ambicija, koje će kulminirati pred oblasne izbore 1927. godine. Mnogi od njih će se kandidirati za mjesta u oblasnim skupštinama, često se služeći HSS-ovom retorikom te grubim napadima na vodstvo stranke, koje je na takve podvale oštro odgovaralo.

Opći utisak koji se stvarao u Dalmaciji bio je pod dojmom žive aktivnosti HSS-a koja se trudila steći povjerenje najširih masa, posebno seljaka koji su zahtijevali kvalitativne promjene svog položaja. HSS-ovi zastupnici obilazili su mjesta i gradove, zahtijevali povratak na posao činovnika koji su bili pod udarom Zakona o zaštiti države, napadali samovolju pojedinih kotarskih predstojnika, pravili popise neophodnih radova, raskrinkavali veze s korupcionašima i dr. Ulaskom S. Radića u vladu, cijela aktivnost od prosinca 1925. dobija na intenzitetu i nadi da će uskoro i na području Dalmacije uslijediti niz kvalitativnih promjena. U novinama nalazimo sve više vijesti o obnovi starih ili formiranju novih organizacija, plima optimizma djelovala je u gradu i na selu snažnije od kritičkih prosudbi rijetkih pojedinaca. Opća situacija ipak nije išla pravcem koji je priželjkivalo vodstvo HSS-a, a sve uočljivije razmirice s radikalima nisu mogle biti stalno prikrivane nerealnim obećanjima da će “politikom sporazuma” stvari biti brzo riješene. Snažni vir neriješenih problema nadvladavao je iz mjeseca u mjesec tolerantnu granicu opterećenja, svakodnevne nevolje postale su jače od bilo kakve agitacije, a pred napuklim zidinama lažnih predodžbi ubrzano je rasla narodna tjeskoba.⁵⁸

Kao ministar prosvjete Radić je prvi put posjetio Dalmaciju u prosincu 1925. s namjerom da obiđe više mjesta i odazove se brojnim pozivima. Predsjednik HSS-a dočekan je od oko 10 tisuća Šibenčana i stanovnika obližnjih mjesta, koji su u njemu vidjeli “spas i kraj svojim patnjama”, očekujući “uskrsnuće Hrvatske, ne samo duševno već i političko sjedinjenje svih Hrvata u jednu i nerazdruživu slobodnu Hrvatsku”. Na skupu pred hotelom

---

⁵⁶ *Dom* otvoreno proziva Petra Đirlića da se člankom u *Jadranskoj pošti* i zagrebačkim *Novostima*, kao i napadima na HSS u Splitu, sam isključio iz HSS-a. Uz njega su pristali Sokol, Mimica i Bulat koji su, prema navodima *Doma*, samo izvana bili uz HSS, a “iznutra ostali grabežljivi vuci...” Svi koji budu na njihovim listama za oblasne izbore, zaključuje organ HSS-a, sami se isključuju iz stranke (*Dom*, br. 51, 22. XII. 1926.).

⁵⁷ *Jadranska pošta*, br. 433, 31. XII. 1926.

⁵⁸ S. Radić je ministar prosvjete u Pašićevoj vladi od 17. studenog 1925. Kada je na čelu nove koalicijske vlade 8. travnja 1926. došao Nikola Uzunović, Radić je ponovo ministar prosvjete, ali samo sedam dana, zbog krize vlade. U drugoj, Uzunovićevoj vladi od 15. travnja, koja i dalje ostaje u koaliciji s HSS-om, nema više Radića ni Pašića - glavnih tvoraca koalicije. Koalicija HSS-a s radikalima potrajala je još tijekom treće Uzunovićeve vlade, do siječnja 1927.

“Krka” Radić je okupljenoj masi otpozdravio simboličnim poklonima kralju Tomislavu, moru i seljačkoj crvenoj kapi. Pozdravljajući “našu braću” u Beogradu, Radić je izrazio uvjerenje da će se skoro “lupit cincarska čaršija o tle” i još se više udružiti Hrvatska, Srbija i Slovenija. Na djelu je nova obznana koja, po Radiću, nosi “narodni sporazum, obznana seljačkog prava, obznana one tihe, iskrene, domaće, intimne ljubavi, prijateljstva i sloge kakvu je kadar stvoriti samo slavenski duh”. Skup u Krešimirovu gradu, koji je završio susretom sa seljacima iz obližnjih sela, za Radića je bio očigledan dokaz da “u sjevernoj i srednjoj Dalmaciji među Hrvatima nema druge stranke osim HSS”.⁵⁹

Nezadovoljstvo sporazumom

Neslaganja između radikala i radićevaca u vladi rasla su iz dana u dan. Radić i vodstvo HSS više nisu bili pošteđeni od kritičkih tonova nepomirljivih protivnika (Pribičevićeve Samostalne demokratske stranke, Davidovićeve Jugoslavenske demokratske stranke, Hrvatske pučke stranke, Hrvatske federalističke seljačke stranke, disidenata HSS-a i dr.) kao i svojih pristaša, dok su razmirice između obiju stranaka kulminirale oko korupcije, neravnopravnosti, gospodarskih pitanja, kadrovskih rješenja i dr. Nezadovoljni iznevjerenim obećanjima, dalmatinske pristaše HSS-a su zahtijevali realniju politiku i vršili pritisak na Radića, koji je i sam sve teže podnosio unutrašnje napetosti nerijetko dajući oduška svojim iznevjerenim nadama. Njegovi kritički istupi i napadi na radikalske ministre, premda ocjenjivani kao taktički potez, nailazili su na sve oštrije negodovanje radikalskih članova vlade, koji su nastojali Radića prikazati kao razbijača narodnog sporazuma i interesa države.⁶⁰

Nakon posjeta Bosni i Hercegovini krajem siječnja i početkom veljače 1926., kojom prilikom je napadao državnu administraciju i nastojao pridobiti što veći dio muslimanskog stanovništva,⁶¹ početkom veljače Radić je doputovao u Dubrovnik i tamo u vrijeme proslave sv. Vlaha održao više skupština i sastanaka.⁶² Na velikoj javnoj skupštini 2. veljače Radić je pravdao sporazum sa Srbima i istakao tri stvari na kojima su Hrvati insistirali: čovječanstvo i bratstvo, seljaštvo i ulaganje novca u prosvjetu i gospodarstvo. Ističući pravo naroda na vladu, Radić upozorava da Hrvati “hoće da se razvijaju kao Hrvati” dočim su Srbi opasni kad “počnu jugovati”. Računi trebaju biti čisti: “Vi Srbi i mi Hrvati, a kada dođe ona prava Jugoslavija, kada budemo svi na okupu, onda ćemo kazati, i to politički, da smo Jugoslavija”. Biranim riječima ministar i predsjednik HSS-a opravdavao je sporazum s radikalima i samog Pašića nazivao “umnim čovjekom”, kojemu je iz zatvora otvoreno pružio ruku, odričući se naslova

---

⁵⁹ *Hrvatska riječ*, br. 26, 24. XII. 1925.; *Dom*, br. 34, 23. XII. 1925.; *Novo doba*, br. 311, 22. XII. 1925.

⁶⁰ N. JOVANOVIĆ, n. dj., str. 98-106.

⁶¹ O tome v.: T. IŠEK, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u BiH do zavođenja diktature*, Sarajevo 1981., str. 256-259.

⁶² Radić je u nekoliko dana posjetio Konavle, Župu, Čilipe, Gruđu, Trsteno, bio u brojnim školama i dr., održao devet javnih skupština i deset sastanaka, a na skupovima su govorili i J. Predavec i A. Košutić (*Dom*, br. 6, 10. II. 1926.; *Dubrovački list*, br. 3, 7. II. 1926.).

“republika” koji je “fina zdjela i mi ćemo drugu zdjelu metnuti samo da se mlijeko ne prospe”.⁶³ Tijekom obilaska sela u Konavlima, Radić je u Grudi ponovo govorio o sporazumu i nagodbi s radikalima. “Mi smo tražili”, istakao je Radić, “da hrvatski narod bude ravnopravan srpskom, pa da Srbi budu Srbi, a Hrvati da ostanu Hrvati. Mi smo dinastiju Karadorđevića priznali za narodnu. Isposlovali smo to da će na proljeće biti općinski izbori. Seljaci će u svoje ruke dobiti svoje općine, a kasnije također kotare i oblasti. To je državna politika! Inače ja i danas potpisujem sve ono što sam govorio u opoziciji. Potpisujem i sav prijašnji svoj program osim republikanstva”.⁶⁴

Poslije Dubrovnika Radić je u sljedeća dva dana posjetio neka mjesta u Hercegovini i zagorskoj Dalmaciji, održavši više govora i skupova. Iz Čapljine i Ljubuškog predsjednik HSS-a stigao je 6. veljače u Imotski, gdje ga je dočekalo više tisuća ljudi. Radić je kritički govorio o smjeni predsjednika dr. M. Vukovića, pristaše HSS-a, i postavljanju za komesara radikala Bukše, koji je radio protiv naroda i zbog toga mora biti smijenjen. U svezi s tim, ni ministar unutrašnjih poslova Maksimović “neće dobiti budžeta i neće ostati na svojoj ministarskoj stolici” ukoliko ne smijeni prozване komesare, obećao je Radić. Ustav treba biti poštivan i narod ima pravo iznositi svoje potrebe i žalbe, uz isticanje njegova jedinstva kad su u pitanju granice prema Mađarskoj ili prema Italiji.⁶⁵

Rezimirajući utiske sa svojega boravka u Dalmaciji, Radić je u *Domu* ustvrdio kako je cjelokupni seljački narod u jednoj organizaciji i da on mora postati “jedini izvor i utočište sve vlasti”. Ohrabruje činjenica da je na zborovima u Dubrovniku i Klisu sudjelovao i veliki broj intelektualaca koji su se “počeli sljubljevati s ovim velikim seljačkim pokretom”, zaključio je Radić.⁶⁶ Natpisi u štampi u stopu su pratili Radićev put, analizirali njegove govore i upozoravali kako je nezadovoljstvo naraslo do mjere koja ozbiljno drma temelje koalicije i nalaže striktno provođenje sporazuma. Razumije se, protivnici HSS-a okomili su se na Radića i zamjerali mu odnos prema radikalima, demagoške istupe i zanemarivanje interesa seljaka. Na prigovore beogradskih radikala, vodstvo HSS-a odgovara da se sporazumom trebala prekinuti nezakonitost i stranačka korupcija, obustaviti Obznana protiv Hrvata, što mnogim radikalskim činovnicima nije bilo pravo. HSS se neće odreći niti jednog glasa u Bosni i Hercegovini, a posebno ne u Dalmaciji, gdje bi radikali na slobodnim izborima “prošli jedva s polovinom sadašnjih

---

⁶³ *Hrvatska riječ*, br. 5, 7. II. 1926.

⁶⁴ R. HORVAT, n. dj., str. 305-306.

⁶⁵ *Jadranska pošta*, br. 163, 8. II. 1926.; *Novo doba*, br. 32, 9. II. 1926. Tijekom boravka u Imotskom, narodni guslar je spretno zapjevao:
“Aleksanrde slava Ti se širi
Kad Stipicu Ti u vladu primi.
Bog živio kralja Aleksandra
Što on pusti Stpicu da vlada.
Tim Hrvati dobiše sva prava
Aleksandra Karadorđevića
Izabraše za svojega kralja”.

⁶⁶ *Dom*, br. 5, 3. II. i br. 6, 10. II. 1926.

mandata.”⁶⁷ Nedvojbeno je amplituda krize pokazivala sve izrazitiji napon, sporazumaška politika prolazila je kroz kušnje koje su najavljivale dramatske sukobe između radikala i radićevaca. Pod znakom pitanja ostaju mnoge započete, a nerealizirane akcije oko promjene političke i gospodarske situacije. Zlosretno iskustvo sporazuma pokazivalo je tek vrhove plovećeg brijega. Povezivanje dvaju zavađenih tabora, unatoč stanovitom početnom poletu, nikad nije postiglo željenu ravnotežu. Bjelodana centralističko-unitaristička praksa nije se mogla prikriti nikakvom sporazumaškom retorikom ili novim parlamentarnim scenarijem. Realnost se iz dana u dan sve više pokazivala kao trpko razočarenje, a živopisni i nerijetko naivni nastupi Stjepana Radića gubili su šarm uvjerljivih hipoteza i premetali se u zapaljiv materijal novog narodnog revolta.

U atmosferi panične zabrinutosti unutarnjim krizama pocijepane Radikalne stranke, osuđivana je Radićeva politika kao razbijačka i destabilizacijska. Unutarkoalicijskim sukobima pridružili su se i napadi opozicije predvođeni Demokratskom strankom što će, uz kraljev poticaj, voditi konačnom razlazu Pašića i Radića te novim političkim pregrupiranjima. U dalmatinskim političkim krugovima S. Radić je i dalje uživao nepodijeljen autoritet. Jednodušno povjerenje u Radićev politički kurs iskazano je na sastanku svih kotarskih organizacija HSS-a u Dalmaciji u Splitu 13. i 14. ožujka 1926., kojemu je prisustvovao i Josip Predavec, potpredsjednik HSS-a. Zaključeno je da treba ukloniti sve državne činovnike i općinske komesare koji ne uživaju povjerenje naroda i koji se “kundakom” bore protiv sporazuma, a upozorava se i na važnost gospodarskog jačanja Dalmacije, pronalaženja tržišta za prodaju njezinih vina i drugih proizvoda. Uzbudeni radikali negativno su reagirali na zahtjev da se izvrši smjena državnih činovnika (u prvom redu dvojice velikih župana) koji su radili na obrani države u vrijeme dok je Radićeva stranka navodno ugrožavala njezin opstanak. Štoviše, dalmatinski radikali upozoravaju HSS da upravo od zadržavanja tadašnjih velikih župana čine “pitanje za sprovođenje politike sporazuma”.⁶⁸

Razočarenje i razlaz s radikalima

Radićeva spremnost da ostane na liniji “sporazuma” i suradnje s vladama N. Uzunovića do kraja siječnja 1927. godine, povjerenje u kralja, uz stalnu borbu s disidentima (grupa N. Nikića i dr.), iziskivali su nerijetko demagoška opravdanja i širenje nerealnog optimizma među pristašama HSS-a. U borbi protiv pojedinih radikalskih ministara, ali i cijele Radikalne stranke, Radić je inzistirao na suzbijanju korupcije i izjednačenju poreskog zakonodavstva. Ostajanje u koalicijskoj vladi, unatoč uzajamnim optužbama i nepovjerenju koje je ostavljalo mučan dojam u javnosti, sve je češće provociralo otvorena neslaganja s Radićevom taktikom koja je trebala poslužiti kao neka vrsta anestetika. Napori oko ostvarenja “sporazuma” i zamišljena suradnja sa srbijanskim političkim krugovima pokazivali su se bezizglednima, a retorika oko “čovječnosti”,

---

⁶⁷ R. HORVAT, n. dj., str. 306-309.

⁶⁸ *Novo doba*, br. 65. 19. III. 1926.; *Dom*, br. 12, 24. III. 1926.; *Država*, br. 197, 20. III. 1926.

”pacifizma”, ”seljačke pravice”, ”zakoniti put” i dr. dopirala je samo do pregrijanog etičkog praga.

Na skupu Demokratske stranke u Splitu 24. siječnja 1926. dr. Grga Angjelinović konstatira da je koalicija R-R ”zanimjala jugoslavensko načelo”. Od 36 velikih župana samo su dva Hrvata, novac se tiska isključivo s ćirilskim natpisima, a štednja se provodi na štetu Hrvata, protestirao je Angjelinović. Nakon sedam mjeseci nova vlada, predbacuje demokratski prvak, nije dala ”ništa ni u administrativnom, ni u parlamentarnom, ni u socijalnom pogledu”, za razliku od demokrata koji su vodili ”zdravu jugoslavensku politiku”.⁶⁹ Demokratski *Pučki list* zamjera splitskom radikalnom prvaku dr. U. Desnici koji u *Državi* osuđuje vodstvo svoje stranke zbog sporazuma s Hrvatima i izjednačavanju njihovog položaja sa Srbima. Osuđujući ”nemoralnu osnovu” sporazuma, demokrati priznaju kao njegovu dobru stranu ”što je hrvatskom dijelu našeg naroda otvorio put do vodstva državnih poslova”. Dalmatinski radikali se žale ”da Radić jedno lice pokazuje prema Beogradu, a drugo prema svojim biračima”, kao da to isto ne rade i radikali nastupajući kao Narodna radikalna stranka a u Srbiji kao Srpska radikalna stranka da bi se održali na vlasti, konstatira list. Najavljene promjene u radikalnim krugovima u Dalmaciji i nebriga stranke za njihove probleme i stavove, o čemu s gorčinom piše dr. Desnica, izazivaju sumnju demokrata i otpor sporazumaškoj politici.⁷⁰

Radikali su uporno držali da je Dalmacija ”čisto srpska zemlja”, a takva su uvjerenja dobivali od svojih pristaša s juga monarhije, koji su podržavali župana, nadajući se osigurati radikalnu većinu u brojnim općinskim upravama.⁷¹ Upravo su općinski komesarijati bili jedno od glavnih oružja i demokratske i radikalne vladavine u borbi protiv politički slobodne volje naroda u Dalmaciji. Vrijeme nametnutih komesara ostalo je u narodu upamćeno kao razdoblje duge i skupe samovolje, vrijeme apsolutističkih postupaka nad općinskom imovinom i autonomijom. Zanimljivo je uočiti da se u vrijeme priprema općinskih izbora javljaju različiti članci i zabilješke koje upućuju na navodnu vjekovnu povezanost Dalmacije sa Srbijom. Tako, npr., *Država* donosi feljton radikalnog poslanika Krste Marića koji je, boraveći na Hvaru, došao do čudnovatih ideja o tome kako je ”mentalitet Dalmatinaca, bez obzira na veru i pleme, potpuno jednak sa mentalitetom srpskim.” Štoviše, ”po svom shvatanju narodnog i državnog jedinstva, po svojoj ljubavi prema državi i otporu prema tuđinu, Dalmatinci su pravi politički Srbi”. Ustvrdivši da su dalmatinski Hrvati bliži Bosni, Srbiji i Crnoj Gori, negoli Hrvatima iz Banovine, Marić proglašava ludošću ocjene nekih banovinskih Hrvata o srpskoj hegemoniji i imperijalizmu, to prije što je Srbija dala ”četvrtinu svog stanovništva, krv i život svoj za slobodnu Dalmaciju i Ja-dransko more”.⁷² Radikali su nesuspregnuto napadali Radićeve agitatore, govorili o tome kako su srpska sela i njihovi simpatizeri prepušteni na milost teroru HSS-a. Tek će općinski izbori, održani punih šest godina nakon prvih izbora u sjevernoj

---

⁶⁹ *Pučki list*, br. 2, 10. II. 1926.

⁷⁰ *Isto*, br. 10, 14. VI. 1926.

⁷¹ Unatoč HSS-ovoj pobjedi na parlamentarnim izborima 1925., radikali i demokrati zadržali su stare općinske uprave u mnogim mjestima širom Dalmacije (*Država*, br. 171, 16. XII. 1925.).

⁷² *Država*, br. 199, 27. III. 1926.

Hrvatskoj, bjelodano pokazati koliko je u Dalmaciji osnažila hrvatska i seljačka misao, kao i to koliko su dugo i neopravdano općine bile u rukama komesara panično zabrinutih za skoru budućnost u kojoj njihove usluge više neće biti potrebne. Najposlije, izbori su trebali pokazati koliko se razmahao Radićev pokret i koliko je pristaša poklonilo povjerenje novom "sporazumaškom kursu".

Općinski izbori – afirmacija hrvatstva

Na općinskim izborima održanim 16. svibnja 1926. godine od 78 općina u Dalmaciji HSS je osvojila većinu u 56: apsolutnu većinu u 51 općini (Dubrovniku, Korčuli, Omišu, Makarskoj, Imotskom, Vrgorcu, Metkoviću, Trogiru itd.), relativnu većinu u 5 općina-Šibeniku, Makarskoj, Vodicama, Sinju i dr. Radikali su dobili apsolutnu većinu u 6 općina (Knin, Skradin, Obrovac i dr.), a relativnu u Vrlici i Benkovcu. Od mogućih 1.671 vijećnika, HSS je dobio 913, a radikali i samostanci zajedno 316.⁷³ Rezultati izbora su pokazali da Dalmacija, prema tvrdnji *Doma*, ne pripada ni radikalima ni samostalcima, već da je "poslije svih jada i progona, ostala vjerna svojoj narodnoj hrvatskoj misli i svome zdravome seljačkome duhu".⁷⁴ Neke analize izbornih rezultata, poglavito one iz pera "pučkaša" i federalista, upozoravaju na pokušaj vodstva HSS-a da narod Dalmacije plebiscitom odobri "vidovdanski obrat", što se nije dogodilo. "Izbori u Dalmaciji", piše antiradićevski *Hrvat*, "znače afirmaciju hrvatstva, a ne znače pristajanje uz Radićevu politiku". Faza lažnog sporazuma, nastavlja isti list, "pomalo pada kao mrena s očiju", a HSS je bio prisiljen da, unatoč deklariranom samostalnom istupu na izborima, koalira s HPS ili Zemljaradničkom strankom, a na Visu čak s radikalima.⁷⁵ Ne iznenađuje da Radićevi disidenti zamjeraju HSS-u što se, poput ostalih stranaka, bavi isključivo brojem palih kuglica, a zaboravlja kritiku dotadašnje tiranije komesarijata. Za njih rezultati izbora nisu pobjeda Radića i parlamentarnih stranaka, već je to uspjeh "narodnog i neumitnog zakona pravde nad izrabljivačima pravde, nad izrabljivačima narodne muke".⁷⁶

Split je uoči izbora imao ukupno 31.663 stanovnika (općina: grad Split, Vranjic, Kućine i Mravince, Solin, Žrnovnica i Slatine – 38.000), a u cijeloj općini bilo je upisano 10.051 birač. Od toga broja glasovalo je 5.792 ili 58% birača, i to: za HSS 971 (u gradu Splitu od 4.323 birača za HSS je glasovalo 452), za Savez radnika i seljaka 1.367 (u Splitu 1.213), za Hrvatsku federalističku seljačku stranku – HFSS 1.177 (u Splitu 887), za Blok seljaka i građana - dr. I. Tartaglie 1.249 (u Splitu 1.003), za Hrvatsku pučku stranku - HPS 250 (u Splitu 204) itd. Najviše mandata dobio je Blok seljaka i građana - 10, isto toliko Savez radnika i seljaka (komunisti), HFSS 8, HSS 7, SDS 5 i HPS 1.⁷⁷ Uzbuna

---

⁷³ O rezultatima izbora vidi više: *Dom*, br. 25, 23. VI. 1926.; *Novo doba*, br. 113, 18. V. 1926.; *Dubrovački list*, br. 17, 18. V. 1926.; *Narodna straža*, br. 29, 20. V. 1926.

⁷⁴ *Dom*, br. 25, 23. VI. 1926.

⁷⁵ *Jadran*, br. 20, 15. V. 1926.; *Hrvat*, br. 1914., 18. V. 1926.

⁷⁶ *Hrvatska riječ*, br. 21, 23. V. 1926.

⁷⁷ *Novo doba*, br. 113, 19. V. 1926.; *Jadranska pošta*, br. 245, 17. V. 1926.

među vijećnicima nastala je odlukom Ministarstva unutrašnjih poslova da poništi 10 radničkih mandata pozivom na Zakon o zaštiti države i kvalifikaciju da je riječ o članovima zabranjene Komunističke partije.⁷⁸ Rasprava na konstituirajućoj sjednici splitskog općinskog vijeća 24. svibnja 1926. pokazala je nezadovoljstvo takvim činom, a o pravnoj neutemeljenosti poništenja radničkih mandata iscrpno je govorio dr. A. Trumbić, podržan od dr. I. Berkovića i don F. Bulića, koji se odrekao svog mandata (HSP) i vijećničko mjesto ustupio svom zamjeniku.⁷⁹ Tek na ponovljenim izborima za načelnika 1. lipnja 1926. došlo je do neočekivanih stranačkih povezivanja (HFSS i Bloka seljaka i građana) i ponovnog izbora dr. Ive Tartaglie za splitskog načelnika. Pobjedilo je njegov "čisti komunalni program", koji se nije vezivao ni za koju političku stranku i koji je polazio od stanovišta da "nije ugroženo hrvatstvo Splita" već njegova "budućnost, napredak i razvitak".⁸⁰ Unatoč protivljenju vijećnika Sloge sela i grada, u Šibeniku je za općinskog načelnika 24. svibnja 1926. izabran dr. Marko Kožul čija je lista HSS-a dobila najviše glasova: 2.851 (19 mandata), nasuprot listi Sloge sela i grada, koja je dobila 2.601 glas (18 mandata) i Hrvatske pučke stranke s 582 glasa (4 mandata). Na konstituirajućoj sjednici Kožul je naglasio da će nova uprava "s hrvatskim elementom očuvati hrvatstvo Šibenika".⁸¹ U 16 općina južne Dalmacije u 10 je pobijedio HSS.⁸² Od 2.799 birača u dubrovačkoj općini za HSS je glasovalo 1.341 (17 mandata),⁸³ za Radikalnu stranku 546 (7 mandata), za Demokratsku stranku (Davidović) 285 (3 mandata), za listu Nezavisnih Hrvata 267 (3 mandata), za listu Seljaka i radnika 180 (2 mandata), za SDS 130 (1 mandat), za listu HRSS (disidenti) 49 (bez mandata). Izbor HSS-ovog načelnika dr. Mihe Škvrce u Dubrovniku, kao i ostalih HSS-ovih načelnika i vijećnika, nesumnjivo su označili

---

⁷⁸ Odluka o poništenju radničkih mandata odnosila se i na vijećnike izabrane u Trogiru (3) i Omišu (1).

⁷⁹ Ne ulazeći u razloge koji su doveli po poništenja radničkih mandata, koji se po don F. Buliću ničim ne mogu opravdati, ugledni arheolog je istakao da je "kao stari građanin Splita i pučki sin uvjeren da naš mali puk, tražeći svoja klasna prava, ne teži ciljevima koji se kose sa poretkom društva i države" (*Zapisnici sa sjednice općinskog vijeća u Splitu*, Naučna biblioteka Split, M-611/II-1); *Novo doba*, br. 118, 23. V. i br. 119, 25. V. 1926.; *Jadranska pošta*, br. 245, 17. V. 1926.

⁸⁰ U prvoj točki sporazuma između HFSS i Bloka seljaka i građana precizirano je da će općinsko zastupstvo čuvati "hrvatski karakter općine u svim manifestacijama" (Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Fond Jugoslavenskog odbora, f 60 D VI/26, Pismo A. Trumbića S. Vukušiću u Split 21. XI. 1928.).

⁸¹ *Novo doba*, br. 114, 19. V. i br. 120, 26. V. 1926.

⁸² HSS je pobijedio u Dubrovniku, Cavtatu, Korčuli, Orebiću, Janjini, Veloj Luci, Rijeci dubrovačkoj, Orašcu, Lopudu i Slanom. U posljednje četiri općine na pobjedničkim listama Složni Hrvati, Hrvatska seljačka sloga ili Probuđeni Hrvati, HSS su nastupili zajedno s HRSS. U općini Blato pobijedila je Radikalna stranka koja je nastupila s listama Rada i mira (374 glasa i 7 mandata) i Listom za napredak Blata (99 glasova i 2 mandata). Protesti vijećnika izabranih na listi Sloga težaka i ribara (386 glasova i 7 mandata), zbog poništavanja mandata komunista, nisu uvaženi pa je, uz pomoć kotarskog poglavarstva i velikog župana, za načelnika izabran radikal Joakim Kunjašić (*Dubrovački list*, br. 17, 18. V. 1926.; *Narodna svijest*, br. 23, 8. VI. 1926.; v. F. MIROŠEVIĆ, "Borba za općinsku samoupravu u južnoj Dalmaciji od 1918. do 1929.", *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 23, Zagreb 1990., str. 158-159.).

⁸³ U gradu Dubrovniku glasovalo je 1.616 birača: HSS je dobio najviše - 592, Radikalna stranka 377, Nezavisni Hrvati 198, Demokratska stranka 197 itd. (*Dubrovački list*, br. 17, 18. V. 1926.).

veliku prekretnicu u političkom životu južne Dalmacije, u kojoj su do tada glavnu riječ vodili radikali i samostalni demokrati.⁸⁴

Izborni rezultati, prema Radićevim riječima, rastužili su Pašića i radikale koji su vjerovali da je "Dalmacija i srpska i radikalna, naročito u svom južnom dijelu". U isto vrijeme HSS-ova pobjeda u Dalmaciji poticao su stranci da "radi neumorno, promišljeno i neprekidno, i da svojom hrvatskom i seljačkom organizacijom od te najdivnije zemlje u našoj državi učinimo što prije rasadnik prosvjete, a nadalje nepresušivi izvor sveopćeg blagostanja za koje u Dalmaciji ima dosta preduvjeta i u prirodi i u narodu (...)"⁸⁵ Nasuprot tome, zabrinuto radikalsko glasilo *Država* poziva sve "nacionalne elemente" u Dalmaciji da se povežu u borbi protiv "anacionalista i separatista" s ciljem da se Dalmaciji vrati njezina prvotna uloga spona s Beogradom i "tvrdog veza narodnog i državnog jedinstva Srba i Hrvata".⁸⁶

Pobjeda HSS-a na općinskim izborima predstavljala je nesumnjivo značajnu vododjelnicu u političkom životu Dalmacije. Očigledni psihološki preokret i otvaranje novih vidika poslije niza razočaranja kao da je osnažio Radićevu formulu izborne većine i zakonitih promjena. "Seljački stalež" ubrzano se budio iz narkotizirajućeg stanja nametnute političke i gospodarske inferiornosti dočekujući nove HSS-ove općinske načelnike kao prvi zamah unapređivanju komunalnih poslova, pravilnijeg usmjerenja općinskih prireza, smanjivanje nepravednih taksa na seljačku maloprodaju vina, gradnju puteva, škola, zdravstvenih ustanova i dr. Razumije se, politička zbilja u Kraljevini SHS s dominirajućom srpskom buržoazijom i presudnim utjecajem kralja, nije se mogla pomiriti ni s ustavom ograničenom općinskom samoupravom. Korito nezrele demokracije polomljeno je za svega dvije godine, pa je Dubrovnik već u listopadu 1928. dobio novog komesara.

Desetodnevni boravak Stjepana Radića u Dalmaciji u lipnju i srpnju 1926. omogućio je svakako bolji uvid u pravo stanje stvari na terenu, poglavito zabrinjavajuću gospodarsku situaciju. Neuspjeh u Splitu, nije mogao pomutiti vrlo povoljne dojmove s Pelješca ili Korčule o čemu je Radić informirao stranačko vodstvo⁸⁷, naglašavajući u *Domu*

---

⁸⁴ *Dubrovački list*, br. 17, 18. V. 1926.

⁸⁵ *Dom*, br. 20, 19. V. 1926.

⁸⁶ *Država*, br. 213, 19. V. 1926.

⁸⁷ Potkraj lipnja 1926. Radić je boravio na Pelješcu (Orebić, Kučište i Viganj) i Korčuli (Korčula, Blato, Vela Luka, Lumbarda i Vrnik) gdje su radikali i samostalni demokrati imali snažna uporišta. Ipak, na općinskim izborima HSS postiže značajan uspjeh (u Blatu oko 670 glasova, u Veloj Luci Hrvatska lista osvaja najviše glasova - 391, u Korčuli čak 634 glasa itd.). Znakovito je izborna povezivanje radikala i demokrata s hrvatskim strankama, kao i suradnja komunista s radićevcima u Blatu. Radić je na velikom skupu u Blatu 27.VI., između ostalog, napao izborne makinacije radikalskog načelnika J. Kunjašića, a založio se i za riješenje niz gospodarskih problema na otoku i cijeloj Dalmaciji. U Korčuli je predsjednik HSS-a optužio Pašića za teror i nacionalno ugnjetavanje, premda se u svim govorima zalagao za potrebu sporazuma sa Srbima i neophodnost pomoći "bijednom i gladnom narodu Dalmacije". Radićev boravak u Dalmaciji iskoristili su demokrati, federalisti i samostalni demokrati koji su mu u svojim listovima zamjerali niz stvari - od druženja s talijanofilima, inertne agrarne politike, neučinkovite državne administracije do Nettunskih konvencija (*Hrvatska riječ*, br. 34, 22. VIII. 1926.; *Jadranska pošta*, br. 250, 9. IX. 1926.; *Novo doba*, br. 251, 10. IX. 1926. usp. F. MIROŠEVIĆ, "Prilozi za povijest HSS na zapadnom dijelu otoka Korčule 1926. godine", *Spomenica Ljube Bobana 1933.-1994.*, Zagreb 1996., str. 297-306).

kako za Hrvate upravo Dalmacija mora postati “središte politike”, što bi također trebali prihvatiti i radikali i ostale srpske stranke. Tu povezanost Hrvatske i Dalmacije, uz rješenje akutnog agrarnog pitanja i izjednačenje poreza, mora poduprijeti i vlada jer “dokgod se u Dalmaciji hrvatstvo ne prizna podpuno i iskreno, onako isto, kao što je srbstvo priznato u Šumadiji, i dok se ove občine, koje je narod sada obnovio, ne priznaju tako da one budu predstavnice narodnih, gospodarskih pa i političkih interesa, dotle će narod imati taj dojam da se za njega nitko ne brine (...)”. Radiću je stalo do toga da svima dokaže kako se situacija u Dalmaciji izmijenila i kako treba konačno otkloniti sve ostatke Obznane, kao i nepovjerenje naroda prema ugovorima sklopljenim s Italijom. Plebiscitarno je uvjerenje “da se više ne može natrag” i da se ne može raditi kao prije, da cijela Dalmacija konačno osjeća “da je veza s Hrvatskom živa, prirodna i neizkorjeniva”.⁸⁸ U napetoj političkoj svakodnevnici Radićevi govori rušili su stare predodžbe, ali i izazivali paničnu zabrinutost među radikalima, koji su žučljivo reagirali. Splitska *Država* predbacuje Radiću da je “idealni panbalkanac” koji bi želio Bugarsku vezati uz Kraljevinu SHS, da se još 1919. dogovarao da uz pomoć Talijana zaratiti sa Srbima i, što je najstrašnije, “svojata Dalmaciju za Hrvatsku”. Radikalni organ naglašava da je Dalmacija “i srpska i hrvatska”, pozivajući predsjednika HSS-a da na Vidovdan posjeti dalmatinsko Kosovo, kninsku krajinu, Bukovicu, Ravne kotare ili Boku na jugu, i uvjeri se ima li Srba u Dalmaciji. Radićevi govori izazvali su takve reakcije radikala da se počelo otvoreno prijetiti isključenjem HSS-a iz vlade.⁸⁹ Dubrovačka *Hrvatska riječ*, u kojoj je odlučujući glas protivnika Radićeve politike, sa žalcem upozorava kako se od ulaska radićevaca u vladu u Hrvatskoj “stanje još i pogoršalo, a bezakonja se nastavljaju onako surovo i grubo, kako smo tek u ovih osam godina beogradskih režima imali prilike doživjeti (...)”. Od Radićevih posjeta Dalmaciji ostaju samo obećanja koja nemaju za cilj gospodarsku korist već, zajedljivo zaključuje list, “očuvanje stranačkih redova”.⁹⁰ Glasilo Jugoslavenske demokratske stranke u Splitu *Pučki list* proziva Pašića, Radića i Pribičevića kao “nevolju Jugoslavije”, a radićevcima se posebno zamjera što bi “htjeli u isto doba biti na vlasti i u opoziciji”. HSS se upinje, ističe list, da izmiri dvije suprotnosti: “da se u Skupštini pokazuju kao stupovi režima, da glasaju za reakcionarne predloge i pomažu one na koje su maločas u narodu galamili, a pred narodom da sačuvaju ipak glas ljutih opozicionara. To su dakle opozicionari, koji do uspjeha dolaze preko ministarskih fotelja i službe režimu”.⁹¹ Bučna Radićeva aktivnost i često neodmjerene izjave svakako su pogodovale ne manje taštım velikosrpskim krugovima, koji su retoričkim frazama zamagljivali istinu i ružno optuživali zanesenog predsjednika HSS-a. Među onima koji su tražili kidanje sporazuma s Radićem bio je i

---

⁸⁸ *Dom*, br. 27, 7. VII. 1926. Usp. *Novo doba*, br. 154, 8. VII. 1926. Opširni Radićev prikaz desetodnevnog boravka u Dalmaciji, protkan je konkretnim zapažanjima o stanju na otocima. Uočljiva je Radićeva sklonost opisima prirodnih ljepota Dalmacije s izraženom poetskom notom, što će ga, u slučaju Splita, dovesti do zaključka da se “državni i međunarodni problem cijeloga našega zaleđa ne može drukčije riješiti, nego da Split bude glavni grad ovoga teritorija”.

⁸⁹ *Država*, br. 226, 7. VII. 1926.

⁹⁰ *Hrvatska riječ*, br. 26, 27. VI. i br. 28, 11. VII. 1926.

⁹¹ *Pučki list*, br. 18, 11. X. 1926.

anonimni “svećenik, radika l - dobrovoljac” iz Bukovice, koji je svjedočio da HSS-ov prvak na zborovima “propovjeda mržnju protiv državne uprave, napada vlast i njene izvršne organe, naročito se okomio na žandare”. Ozlojeđeni Srbi drže Radićev rad razornim i nazivaju ga “bezobrazlukom”, dok oštri svećenik iz Bukovice smatra da je posljednji čas za kidanje štetnog sporazuma s HSS-om i dovođenje S. Radića pred sud.⁹²

Oblasni izbori 1927. godine

Sukob između vodstva HSS-a i disidenata, koji se produbljavao nakon formiranja radikalsko-radićevske vlade u srpnju 1925., uoči oblasnih izbora u siječnju 1927. bilježi svoj vrhunac. Napadi na HSS-ovu sporazumašku politiku i zalaganje za hrvatsku republiku pojačani su osnivanjem Hrvatske federalističke seljačke stranke u siječnju 1926., koja je upravo u predstojećim oblasnim izborima vidjela priliku potiskivanja Radića i prve provjere svog utjecaja u narodu. Principijelna suprotstavljenost političkoj praksi centralizma i oštra kritika vidovdanskog parlamentarizma ipak nisu blokirale želju federalista da na vrućem političkom terenu zaigraju na kartu “ostvarenja političkih prava i osiguranja životnih interesa” hrvatskog naroda kao i iznevjerenih nada u HSS.⁹³ Treba obratiti pozornost na činjenicu da se vodstvo HSS-a nije, u vrijeme pojačanih pritisaka i optužbi Ministarskog savjeta s radikalskom većinom, obradovalo raspisu oblasnih izbora i podjeli Hrvatske na šest oblasti, to prije što su radikali željeli time bezuvjetno Radića učiniti odgovornim za provođenje Vidovdanskog ustava i Zakona o oblasnoj i sreskoj samoupravi od 26. travnja 1922.⁹⁴ Premda je spomenutim Zakonom bilo predviđeno da se u roku od tri mjeseca provedu oblasni izbori, do njih je došlo tek pet godina kasnije, upravo zbog protivljenja Hrvata, koji su u sistemu lokalne samouprave i ovlastima velikih župana vidjeli razrađen proces učvršćenja centralizma i ovisnosti samoupravnih organa od državnih. U atmosferi ispunjenoj nepovjerenjem i međusobnim optužbama, u kojoj i sama Radikalna stranka proživljava velike unutrašnje potrebe koji će nakon iznenadne smrti N. Pašića (9. prosinca 1926.) još više otkriti utjecaj drugog ustavnog

---

⁹² *Država*, br. 234, 4. VIII. 1926.

⁹³ *Hrvat*, br. 2075, 27. XI. 1926.

⁹⁴ Podjela zemlje na oblasti regulirana je Ustavom Kraljevine SHS iz 1921. i zakonskim propisima: Zakonom o općoj upravi, Zakonom o oblasnoj i sreskoj samoupravi i Uredbom (sa zakonskom snagom) o podjeli zemlje na oblasti. Zakoni i Uredba, prema kojoj je Kraljevina SHS podijeljena na 33 oblasti, doneseni su 26. travnja 1922. Prema *Uredbi o podjeli zemlje na oblasti* iz 1922. Kraljevina SHS podijeljena je na 33 oblasti. Hrvatska je podijeljena u šest oblasti, a Dalmacija u dvije (splitsku i dubrovačku), dok je Boka kotorska pripala zetskoj oblasti. Splitsku oblast sačinjavali su kotarevi: benkovački, imotski, kninski, hvarski, sinjski, splitski, supetarski, šibenski, biogradski i otok Krk. U dubrovačku oblast spadali su kotarevi: dubrovački, korčulanski, metkovski i makarski. U *Zakonu o oblasnoj i sreskoj samoupravi* taksativno je navedeno 16 poslova koji spadaju u rad oblasne samouprave, te opisan način izbora i rad organa oblasne samouprave (oblasne skupštine i oblasnog odbora). Prema članu 4. oblasna skupština se bira općim, jednakim, neposrednim i tajnim glasovanjem na četiri godine. Izborne jedinice čine kotari, gradovi i sela s više od 5.000 stanovnika, a za člana oblasne skupštine može biti biran samo onaj građanin koji je nastanjen u oblasti najmanje tri godine do dana raspisa izbora (*Zbirka zakona*, sv. 1, Beograd 1927.). Prema odredbama Zakona na području splitske oblasti biralo se 49, a dubrovačke 12 zastupnika (članova) u oblasne skupštine.

faktora u rješavanju krize, konačno je 24. prosinca 1926. postignut sporazum između N. Uzunovića i S. Radića s tim da nova koalicijska vlada nije pružala nikakvih garancija za uspješan rad i stabilizaciju odnosa u zemlji. Labavi kompromis, u kojemu su obje strane polazile od svojih interesa, nije pokazivao veću zabrinutost za brojna neriješena pitanja od dalmatinskog agrara, rada Anketnog odbora i odnosa prema korupciji u radikalnim redovima (Rade Pašić i dr.), Nettunske konvencije, neuspjehe na vanjskopolitičkom planu (albansko-talijanski pakt od studnog 1926.) i dr.⁹⁵ Politički barometar pokazivao je simptome koji nisu vodili priželjkivanoj konsolidaciji centralističkog sistema, već su ubrzali kraj radikalno-radićevske suradnje.

Oblasni izbori bili su ne samo prilika za odmjeravanje stranačkih snaga i odnosa u zemlji, već su predstavljali generalnu probu pred skupštinske izbore do kojih je režim namjeravao obračunati sa širokim frontom opozicije. U predizbornoj agitaciji vodstva oporbenih stranaka zahtijevala su demokratizaciju političkog života i borbu protiv radikalnog režima nasilja i terora. Vodstvo HSS-a u "Proglasu seljačkom narodu" najavljuje ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca oko seljačkog programa stranke u jedan narodni seljački pokret.⁹⁶ Na udaru HSS-a našli su se disidenti sa samostalnim listama, koji su uoči izbora izdali proglas u kojemu napadaju koristoljubivu i sporazumašku politiku vodstva HSS-a, zahtijevajući reviziju ustava, amnestiju osuđenih i aboliciju optuženih, rješenje agrarnog pitanja, izjednačenje poreza i dr. Umjesto razjašnjenja, ističu disidenti, vodstvo stranke je proglasilo svoju "nepogrešivost" i svoje najstarije pristaše jednostavno isključilo iz stranke i "redova hrvatskog naroda".⁹⁷

Uoči održavanja oblasnih izbora S. Radić je od 7. do 13. siječnja boravio u srednjoj Dalmaciji (Radića su pratili ministri P. Radić i dr. I. Krajač i narodni zastupnik S. Matijević, a posjetili su Zadvarje, trogirsku okolicu, Lećevicu, Muć, Sinj, Trilj, Dmiš, Vrliku, Knin, Solin, Omiš, Split i Vis) i tamo, prema izjavi koju je dao *Jutarnjem listu*, održao 60 skupština i 70 govora uz prisustvo oko 60.000 ljudi.⁹⁸ Znajući na kolik je otpor u Dalmaciji nailazila koalicija s radikalima, Radić je izbjegavao konkretnije ocjene situacije u zemlji, priklanjajući se čak sporazumaškom kursu u mjestima gdje je bilo dosta srpskog življa (Vrlika) i usmjeravajući vatru svoje kritike prema disidentima HSS-a. Posvuda je Radić govorio o Dalmaciji kao "stožeru naše politike", neophodnim radovima na isušivanju voda, razvoju prometa ili brodarstva. Kao glavnu akviziciju sporazuma s radikalima Radić navodi "hrvatsku ravnopravnost srpstvu", a upozorava i na navodnu Pašićevu spremnost da radikalnu stranku "povrati seljačkim temeljima". S obzirom na određenu potporu koju su disidenti uživali u selima Dalmatinske zagore, kod Radića je upravo tu dolazilo do eksplozije bijesa i revolta protiv onih koji su među tamošnjim seljacima agitirali protiv

---

⁹⁵ Šire o tome v. N. JOVANOVIĆ, n. dj., str. 151-155; 167-180; R. HORVAT, n. dj., str. 326-329; *Država*, br. 263, 27. XI. 1926.

⁹⁶ *Dom*, br. 1-2, 5. I. 1927.

⁹⁷ Knjižicu (proglas) pod nazivom "Poruka Hrvatskom seljačkom narodu pred izbore za oblasnu skupštinu" potpisali su P. Đirlić, dr. Đ. Mimica, prof. P. i M. Jerinić (*Jadranska pošta*, br. 428, 24. XII. 1926.).

⁹⁸ *Dom*, br. 3, 19. I. 1927.

njegove politike. Poruka seljacima u Lečevici bila je prava grmljavina osebujne retorike HSS-ovog lidera: "Neki magarci su vam javili da sam izdao hrvatsvo. Ne može se izdati hrvatsvo koje je od 1500 godina. To se ne može govoriti vama, jer vi niste stoka. Mi ćemo dobiti još Crnogorce, zemljoradnike, Nijemce, pa i Arnoute, dobit ćemo sve seljake. Onda nas neće biti 4 milijuna, ni 9, bit će nas 11 milijuna (...) Svi će doći k nama, svi Hrvati, a i svi Srbi složni za pravicu i čovječnost. Hoćete li s nama ili s Mimicom i Đirlićem? Ako okrenete, bit će vam žao, ali za vas će biti zlo!". Sedmodnevni boravak u Dalmaciji sam Radić je u *Domu* nazvao "trećim osvajanjem dalmatinske Hrvatske" (poslije Rimljana i Talijana) koje je izvršilo "dalmatinsko seljaštvo u znaku obnovljenog hrvatstva, u znaku narodnog sporazuma i u znaku velikog seljačkog pokreta od izvora Save do ušća Dunava".⁹⁹ Nasuprot novinama koje su pisale o "triumfalnom Radićevom uspjehu u Dalmaciji", bilo je i onih koje su isticale njegovu "jalovu apstinentsku politiku", razočaranost "neoz-biljnim i nedostojnim držanjem svoga vođe" i odbacivanjem njegovih "ludih obećanja". Splitsko *Novo doba* dopunjuje retoričke revolte potičući konstatacije o Radiću kao "demagogu" koji je prisiljen kretati se Dalmacijom uz pratnju ministara i zaštitu žandara. S neskrivenom pristranošću splitski dnevnik upućuje na disidente kao na baštinike Radićevih pristaša, smjelo pretpostavljajući da će skorašnji oblasni izbori dati za pravo upravo njihovim slutnjama.¹⁰⁰ Radikalska *Država* pristrano obavještava svoje čitaoce da je Radićeva siječanjska turneja po Dalmaciji potpuni fijasko, da mu narod okreće leđa i dobacuje riječi prezira i mržnje. S gorčinom radikalsko glasilo zaključuje da Radiću "nema mjesta u Dalmaciji" i da je doživio "sudbinu svih demagoga koji samo laskaju narodu".¹⁰¹ S neuvjerljivom sigurnošću i *Novo doba* uoči oblasnih izbora sugerira da su Radića "već svi siti" i da bi njegov "eventualni pad bio pozdravljen s jednakim veseljem i na hrvatskoj i na srp-skoj strani", uz napomenu da su njegove pozicije u Dalmaciji najviše ugrozili njegovi "pobunjeni anđeli". Posljednji boravak i agitacija Radića u Dalmaciji, nakon određenih otpora, uspjela je oslabiti utjecaj disidenata u masama.¹⁰² Oštri kritički ton prema HSS-u zadržala je i Hrvatska pučka stranka, koja je ne samo podržavala disidente Šibenika i Splita, već i sama najavila "potpuni krah" Radića u sinjskoj krajini. Tome u prilog išle su optužbe protiv petorice HSS-ovih vijećnika zbog rušenja seljačke štedionice, kao i živa agitacija fra Bone Radonića koji je uspio u "pučkaške" redove privesti čitava sela sinjske krajine. Sve je to ojačalo HPS-ovu proturadićevsku retoriku uz samouvjerene ocjene da je sinjska krajina opet postala "nepobjediva kula" Pučke stranke, dok je Radić "svojom vrtoglavom politikom apstinencije, republikanstva, sporazuma itd. najviše škodio hrvatskom narodu".¹⁰³ Uoči oblasnih izbora HPS najavljuje "spas Hrvatima, jer traži autonomističko uređenje države, u kojoj će Hrvati biti slobodni gospodari u svojoj kući; vjersku ravnopravnost i slobodu za sve pozitivne vjeroispovjesti; pravedan društveni

---

⁹⁹ *Isto, Novo doba*, br. 6, 10. I. 1927.

¹⁰⁰ *Isto*, br. 8, 12. I. 1927.

¹⁰¹ *Država*, br. 273, 12. I. 1927.

¹⁰² *Novo doba*, br. 16, 21. I. 1927.

¹⁰³ *Narodna svijest*, br. 44, 3. XI. 1926.

poredak na bazi kršćanskog solidarizma svih staleža naroda”. “Pučkaši” žele prenuti hrvatski narod i pokazati da on nije “kleknuo ako je kleknuo Stjepan Radić”.¹⁰⁴

I s motrišta ilegalne Komunističke partije, koja je u Dalmaciji uvijek imala jaka uporišta, zaokret u politici HSS-a ocijenjen je odustajanjem od republikanizma i agrarne reforme, što je revolucionarnim snagama otvaralo mogućnosti da se pravilnim definiranjem nacionalnog, agrarnog i seljačkog pitanja stave na čelo “saveza radnika i seljaka” i revolucijom riješe navedene probleme (Federacija radničko-seljačkih republika na Balkanu). KPJ se vraća na stare parole HRSS i borbu protiv velikosrpskog imperijalizma tako da ukupna taktika prema nacionalnom i seljačkom pitanju, diktirana uputstvima Kominterne, ostaje konfuzna i opterećena unutrašnjim frakcijskim borbama.¹⁰⁵ Organ ilegalne KPJ *Borba* u povodu Radićeva posjeta Dalmaciji ističe kako je ranije “sav seljački narod u Dalmaciji listom stajao uz Radića i u desecima hiljada dolazio na skupštine vjerujući da će se on zaista boriti za ostvarenje programa hrvatske radničke seljačke stranke, (dok) danas te skupštine izgledaju upravo mizerno, jer je na najvećoj samo koja stotina ljudi, a i tu se čuju poklici: dolje izdajice i sluge beogradskih vlastodržaca”.¹⁰⁶ Stabilizaciji situacije najmanje su mogli pridonijeti borbeni samostalni demokrati s parolama o narodnom i državnom jedinstvu, koji sada igraju na kartu razdora HSS-a, disidenata i komunista. Narod, po njihovoj argumentaciji, napušta komuniste i radićevce, ali povjerenje ne zaslužuju ni HSS-ovi disidenti, koji su “sve do jučer narod tjerali k Radiću”. Plodove pobjede trebali bi ubirati ne “varalice”, već “pošteni i sposobni ljudi i dobri Jugoslaveni”, sugeriraju samostalci.¹⁰⁷

Da su Radićevi protivnici pogrešno shvaćali seljački nazor na svijet, a njegovu sklonost pokušavali pridobiti agresivnim nadmudrivanjima i napadima na HSS, moglo se vidjeti i na sjednici splitske kotarske organizacije HSS-a u Solinu 13. siječnja 1927. Tom su prilikom odbacene oštre tvrdnje disidentske “gospode” i njihovog “samozvanog” pokrajinskog odbora HSS za Dalmaciju po kojima je Radić “raskolnik i odmetnik koji cijepa seljačke redove”. Seljaci su složni u “nepokolebljivoj vjeri svom seljačkom vođi” i smatraju da samo udruženi mogu državu urediti tako da ona nosi “seljački pečat i seljačko obilježje”. Svima koji su se “odmetnuli” od S.Radića, zaključuje se u jednoglasno prihvaćenom proglašenju, odriče se pripadnost HSS-u, a nekmoli pravo da se smatraju seljačkim vođama u Dalmaciji.¹⁰⁸ Epilog političkog nastupa predsjednika HSS-a po Dalmaciji tijekom siječnja 1927. nazvan je njegovim riječima “trećim osvajanjem dalmatinske Hrvatske” koje, nakon Rimljana i Talijana, vrši “samo dalmatinsko seljaštvo u znaku obnovljenog Hrvatsva, u znaku narodnog sporazuma i u znaku velikog seljačkog

---

¹⁰⁴ *Isto*, br. 3, 18. I. 1927.

¹⁰⁵ Usp. *Treći kongres KPJ, Plenarne sednice CK KPJ*, Izvori za istoriju SKJ (priredili: U. Vujošević i B. Gligorićević), Beograd 1986. Na svibanjskom kongresu KPJ u Beču 1926. godine konstatirano je da u cijeloj zemlji ima 2.410 članova KPJ. Najbrojnija je bila dalmatinska partijska organizacija s 580 članova, kojoj je na kongresu priznato čak 9 delegata. Usp. G. VLAJČIĆ, *Jugoslavenska revolucija i nacionalno pitanje*, Zagreb 1984., str. 193-208.

¹⁰⁶ *Borba*, br. 10, 15. I. 1927.

¹⁰⁷ *Razgovor naroda jugoslovenskoga*, br. 18, 31. XII. 1926.

¹⁰⁸ *Dom*, br. 3, 19. I. 1927.

pokreta (...)"¹⁰⁹ Tvrdokorna odanost Radiću, koji je u seljacima vidio glavni izvor snage hrvatskog naroda, bila je univerzalnim lijekom protiv svakog zla i nesigurne sutrašnjice.

Unatoč naporima HSS-a da u pojedinim mjestima dođe do izbornog sporazuma s nekim drugim strankama, gotovo posvuda Radićeve liste istupile su samostalno. Nakon posjeta Košutića Šibeniku i Predavca Splitu, sredinom prosinca 1926. na sjednici vodstva stranke zaključeno je da se liste J. Drezge i M. Kožula ne odobravaju a potpisnici "proglašavaju odmetnicima" HSS-a, postavljeni su i uvjeti za suradnju s radnicima u Splitu i zemljoradnicima na Braču.¹¹⁰ Odvojena izborna kampanja, međusobne optužbe i nepovezanost jugoslavenski orijentiranih stranaka, otvarale su prostor mogućoj pobjedi komunista koji su se, predviđajući eventualno poništenje mandata odredbama Zakona o zaštiti države, povezali s HSS-ovim disidentima na listi Hrvatskog seljačko-radničkog bloka.¹¹¹ U sedam točaka Deklaracija Hrvatskog seljačko-radničkog bloka odbacuje Vidovdanski ustav i prevlast jednog naroda nad drugima, obećava požurivanje rješenja agrarnog pitanja, borbu za zaštitu radnika i radničko zakonodavstvo, legalizaciju sindikalnog pokreta, otvaranje radničkih domova i dr.¹¹² Suradnja komunista s "lijevim disidentima" naišla je na kritiku u vrhovima ilegalnih partijskih redova zbog disidentske prevage, oportunističkog držanja, pojačane nacionalne note, slabljenja karaktera bloka "radnih masa", prešućivanja borbe protiv monarhije i odricanja od revolucionarnih oblika borbe.¹¹³

Rezultati oblasnih izbora od 23. siječnja 1927. uglavnom su potvrdili Radićeve optimističke prognoze. HSS je u Splitskoj i Dubrovačkoj oblasti osvojio apsolutnu većinu: ukupno 36 mandata (u Splitskoj 26 od ukupno 49, a u Dubrovačkoj 10 od ukupno 12), dok je Narodna radikalna stranka osvojila 8 (s Bokom kotorskom 11), Samostalna demokratska stranka 7, disidenti HSS-a 3, Zemljoradnička stranka (zajedno s Demokratskom strankom Lj. Davidovića) 2, Hrvatska federalistička seljačka stranka 1, Hrvatski seljačko-radnički blok 1, Hrvatska pučka stranka 1 i neopredjeljeni 1 mandat.¹¹⁴ Istina, ukupni broj glasova koje je HSS dobio (41.033) manji je od onoga na skupštinskim izborima 1925. (66.700), što se može kazati i za druge stranke (osim Samostalne demokratke stranke i Pučku stranku), a uzroke tome treba potražiti u apstinenciji birača sa sela.¹¹⁵ Stanoviti uspjeh

---

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ *Jadran*, br. 52, 16. XII. 1926.

¹¹¹ *Novo doba*, br. 16, 21. I. 1927.

¹¹² Deklaraciju su u ispred Pokrajinskog odbora HSS-a u Dalmaciji potpisali P. Đirlić, dr. Đ. Mimica i M. Jerinić, a za Nezavisne radnike: V. Jelaska, I. Baljkas i I. Marić (*Jadranska pošta*, br. 428, 24. XII. 1926.).

¹¹³ O tome v.: T. ŠITIN, "Hrvatski seljačko-radnički blok na izborima za oblasne skupštine u siječnju 1927. godine", *Radovi Filozofskog fakulteta*, sv. 25, Zadar 1986., str. 299-318.

¹¹⁴ *Novo doba*, br. 18, 4. I. 1927. i br. 19, 25. I. 1927.; *Država*, br. 275, 26. I. 1927.; *Dubrovački list*, br. 1, 21. II. 1927.

¹¹⁵ U dubrovačkoj oblasti bilo je 33.173 upisanih birača, a glasovalo je 17.308 birača. HSS je dobila 8.535 glasova (5.341 manje nego 1925.) i osvojila 10 od 12 mandata (po jedan mandat radikali i samostalni demokrati). Izbornom aritmetikom HSS je za manje od polovine osvojenih glasova dobila 10 mandata, a sve su druge stranke za više od polovine palih glasova (8.773) dobile tek dva mandata (*Dubrovački list*, br. 1, 21. II. 1927.). HPS je na na oblasnim izborima u Dalmaciji dobila ukupno 9.300 glasova, što je u odnosu prema

disidenata HSS-a u Dalmaciji, koji su nastupili zajedno s revolucionarnim radnicima na listama Hrvatskog seljačko-radničkog bloka (u Splitu su osvojili relativnu većinu od 1 414 glasova, ali su zbog nedostatka jedne trećine glasa ostali bez količnika i drugog mandata, koji je dodijeljen listi HFSS i dr. Trumbiću s osvojenih 862 glasa) rezultat je suradnje s komunistima koje su, prema mišljenju HSS-ovog ministra P. Radića, potpomogli čak dalmatinski radikali kao i disidentske agitacije koja se do posljednjeg momenta vodila pod imenom S. Radića.¹¹⁶ Unatoč padu broja birača, novinar M. Bartulica utješano ističe da je “HSS ostala čvrsta, snažna i dalmatinski je hrvatski seljački narod pokazao i veliku svijest i veliku vjernost sebi, svojoj misli i svome cilju.” Još je hrabrija analiza se-ljaka B. Katića koji drži da uspjesi HSS-a u Dalmaciji daju nadu da bi seljačka stranka i u Skupštini također mogla postići seljačku većinu i tako utjecati na uređenje države “u duhu hrvatskih narodnih prava, a na temelju seljačkom i čovječanskom”.¹¹⁷ Čini se da je suptilna analiza uvodničara unitarističke *Pobede* najbliža istini kad kritički progovara o radikalskom podupiranju disidenata i “fabriciranju Hrvata-radikala” kao “naivnom i ništavnom” načinu razbijanja Radića. Disidentstvo Nikića, Drezge ili Đirlića su “separatizam spojen s najnižim egoizmom”, pa i nije mogao dati boljih rezultata. Radićev poraz, zaključuje list, mogu pripremiti samo povezane jugoslavenske stranke na sljedećim izborima.¹¹⁸

Sudeći po dokumentaciji, odmah nakon konstituiranja splitske Oblasne skupštine 22. veljače 1927., kojom je prilikom za predsjednika izabran ugledni radićevac M. Novaković, počele su se donositi razne uredbe i odluke kojima su, jednako kao i u dubrovačkoj oblasti, pokrenute brojne inicijative i rješenja u korist zaštite seljačkih interesa.¹¹⁹

3.900 glasova osvojenih 1925. porast za čak 150 posto. Na samostalnim listama HPS izabran je don Bartul Ganza u sinjskom kotaru (*Narodna svijest*, br. 4, 24. I. i br. 5, 1. II. 1927.).

¹¹⁶ Izjava P. Radića beogradskoj *Politici* prenesena u *Novom dobu*, br. 20, 26. I. 1927. U gradu Splitu lista HSRB dobila je relativnu većinu od 1.414 glasova (od 4.243), ali je zbog nedostatka jedne trećine glasa (0.33) ostala bez količnika i drugog mandata. Glavni birački odbor taj je mandat ustupio HFSS i dr. A. Trumbiću, čija lista s 862 dobivena glasa ni približno nije ispunila količnik. Predstavnici nezavisnih radnika (Jelaska i Rosić) pokušavali su ostvariti izbornu suradnju s HSS-om i HFSS-om, kako bi se zajednički suprotstavili pokušaju “udruženih reakcionara” da se nametnu Splitu i “falsificiraju njegov nacionalni karakter, koji u ogromnoj većini svojoj hrvatski diše i osjeća” (Naučna biblioteka Split - NBS, Trumbićeva ostavština-TO, M 588/80). Zanimljivo je istaći da je izborna suradnja komunistima s disidentima HSS-a, koja je afirmirala Radićeve protivnike, negativno ocijenjena od Filipa Filipovića, člana Izvršnog komiteta Kominterne i predstavnika Seljačke internacionale za Balkan i srednju Europu. Filipović se suprotstavlja formiranju nove lijeve seljačke partije koja bi forsirala rascjep HSS-a i time služila interesima velikosrpskih hegemonista. Kritici izborne koalicije i platforme HSRB pridružio se i organ KPJ *Klasna borba* koji zamjera dalmatinskim komunistima odustajanje od zahtjeva za podjelom zemlje bez odštete i ukidanja Zakona o zaštiti države (*Klasna borba*, br. 3. ožujak 1927.).

¹¹⁷ *Dom*, br. 5, 2. II. i br. 7, 15. II. 1927.

¹¹⁸ *Pobeda*, br. 4, 29. I. 1927.

¹¹⁹ *Država*, br. 282, 23. II. 1927.; *Novo doba*, br. 44, 23. II. 1927.

Narodna Seljačka Stranka – skupštinski izbori 1927.

Uspjesi na oblasnim izborima učvrstili su Radićevu odluku da ne popušta radikalima, da zatraži odgovornost određenih ministara za radikalni izborni teror i da konačno ne ulazi u novu - šestu Uzunovićevu vladu formiranu 1. veljače 1927. Bio je to ujedno i kraj sporazumaške koalicije, koja je poslije 18 mjeseci skinula sve maske s autokratskih lica srpskih političara, koji su još od Pašićevih vremena raznim manevrima i neparlamentarnim metodama izigravali svako poštivanje Ustava i zakona, prisiljavali Radića na us-tupke i konačno kapitulantsku politiku. Razlike o najvažnijim pitanjima državne politike produbile su političku krizu do mjere koju HSS više nije mogao tolerirati. Radikali se nakratko obraćaju novom koalicijskom partneru-Slovenskoj narodnoj stranci, a HSS posvećuje više pozornosti povezivanju i jasnijem oblikovanju rada oblasnih skupština na hrvatskom području.¹²⁰ Na putu suprotstavljanja "pokladnoj" vladi N. Uzunovića, čiji je rad karakteriziran "najnesposobnijim"¹²¹, našli su se na istoj oporbnoj liniji S. Radić i S. Pribičević. Proces zaoštavanja srpsko-hrvatskih odnosa i stvaranje novih političkih koalicija išao je usporedno s akcijom dvora na razbijanju građanskih stranaka, kompromitiranju parlamentarnih principa i pokušajima stvaranja jedinstvene "državotvorne stranke", nazivane i "četvrtom partijom".¹²² Nakon jednogodišnjih neuspjeha Uzunovića da uspostavi ravnotežu političkih snaga, od travnja 1927. novi mandator Velja Vukićević, koji je uživao kraljevo povjerenje, uspijeva ostvariti priželjkivanu radikalno-demokratsku koaliciju u kojoj nema predstavnika Hrvata i Slovenaca. Na tragu vladinih zahtjeva za regulacijom niza zakonodavnih i unutrašnjih prilika u zemlji, za što je trebalo osigurati pouzdanu parlamentarnu većinu, raspuštena je skupština a kralj raspisuje izbore za 11. rujna 1927. Unutrašnja previranja u Radikalnoj i Demokratskoj stranci, kao i pokušaji stvaranja radikalno-slovenačke zajednice (tzv. "Bledski sporazum" iz srpnja 1927.), znatno su oslabili koalicijske partnere koji su se, međutim, pokazali jedinstvenim u suzbijanju Radićevih pokušaja da s HSS-om prodre u Srbiju i Makedoniju.¹²³

HSS je kao najjača oporbena stranka uoči skupštinskih izbora trebala biračima razjasniti uzroke zaokreta od republikalizma k monarhizmu i priznavanje centralističkog ustava, uostalom kao i svoje zlosretno sudjelovanje u R-R vladama koje su ih kompromitirale. Djelatnost HSS-a u tom razdoblju obilježena je i pokušajima S. Radića da proširi hrvatski seljački pokret na područje Crne Gore, Makedonije i Srbije, zbog čega je preimenovao stranku u Narodnu seljačku stranku, ali je u tome naišao na ogorčeni otpor vladinih radikalskih i

---

¹²⁰ R. HORVAT, n. dj., str. 331-336.; *Radićev sabor 1927-1928.* - Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti, priredila Mira Kolar-Dimitrijević, Zagreb 1993., str. 3 i d.

¹²¹ Radikalnu velikosrpsku politiku oštro je kritizirao S. Pribičević ne mogavši im oprostiti isključivanje samostalaca uoči sporazuma s Radićem (H. MATKOVIĆ, n. dj., str. 171 i 183).

¹²² Usp. B. GLIGORIJEVIĆ, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 1970., str. 463-480.

¹²³ N. JOVANOVIĆ, n. dj., str. 212-220, 230-236.

demokratskih krugova.¹²⁴ U novom stranačkom listu *Narodni val*, koji izlazi od sredine srpnja 1927., nalazimo zanimljiv pokušaj dr. S. Drljevića koji ofenzivu narodnog seljačkog pokreta smatra “logikom našeg državnog opstanka”. Za razliku od drugih stranaka koje se upinju da na pogrešnim osnovama stvore zajedničku stranku, tajna uspjeha HSS-a je u “jedinstvu državne misli”, “seljačkoj vladavini u državi” i “organskom ujedinjenju cijele njene (državne) raznolikosti”. Drljevićeve optimističke prognoze o “pobjedničkom naletu” seljačkog pokreta, unatoč “očajnim klevetama” cincarskih sebičnjaka, brzo su se nasukale na hridi netolerantne političke prakse.¹²⁵ Realnost je širokog HSS-ovog poleta, očekivano, trpko razočaranje. Težište HSS-ove predizborne agitacije nije više u prvi plan isticalo hrvatski nacionalni program i borbu protiv centralizma, već se biračima obraća s pozicija čuvanja ustavnog poretka, zajedničkih akcija s drugim strankama i općenite brige za položaj seljačkih masa. Sve je to unosilo ne male zabune u hrvatski birački korpus koji je, unatoč dilemama, ostao i dalje uz vodstvo HSS-a. Karakterističan je izborni proglas neretvanskih Hrvata u kojemu se seljaci upozoravaju na agitacijske formule protivničkih stranaka i podsjećaju na uspjehe HSS-a u osvajanju općina i županija, koji će 11. rujna biti krunisani osvajanjem seljačke većine u Narodnoj skupštini i konačnim “olakšanjem tereta”.¹²⁶ Radićeve neuspjehe uoči izbora pokušao je, pored starih protivnika, iskoristiti i Hrvatski blok, kojega su od 19. lipnja 1927. sačinjavale Hrvatska federalistička seljačka stranka (HFSS), Hrvatska stranka prava (HSP) i Hrvatski seljački republikanski savez (dr.). Nezadovoljstvo Radićevom politikom koristilo je federalistima da za svega nekoliko mjeseci (Hrvatski blok) postignu značajne uspjehe na izborima za gradska zastupstva (pobjeda u Zagrebu u rujnu 1927., kao i značajni uspjesi u Osijeku i Splitu), što je bilo jasan pokazatelj pada utjecaja HSS-a u gradovima i nerealnih pobjedničkih fanfara S. Radića.¹²⁷ Motive ogorčenih napada radikala nije potrebno detaljnije obrazlagati. Oni sugeriraju povratak seljaka u stranke “čiji ciljevi nisu u suprotnosti sa njihovim rodoljubivim osjećajima”, što je navodni dokaz “da Hrvati u Dalmaciji vole i ljube ovu državu i Kralja, kao što samo Srbin ljubiti može”. Teško bi se mogla potkrijepiti tvrdnja da Narodna radikalna stranka pripada “cijelom našem narodu” i “cijeloj državi”, te da je njezin cilj da seljacima “popravi oronulo gospodarsko stanje i da mu se dade priznanje za mukotrpan rad”. Uoči izbora radikali najavljuju kako Dalmaciji nije do “neobuzdane jeke maglovitih prohtjeva Sv. Pribićevića”, “nebratske politike Stjepana Radića i njegovih drugova”, već da joj je

---

¹²⁴ Na zboru u Bjelovaru Radić je kazao da će na izborima HSS dobiti sto zastupnika u banskoj Hrvatskoj, Bosni, Dalmaciji, Sloveniji i Vojvodini, te da će sve preko toga broja dati Srbija i Makedonija tako da će se u Srbiji raspasti gospodske stranke, a Narodna seljačka stranka “izvan Hrvatske sama za sebe iznijeti većinu” (R. HORVAT, n. dj., str. 348.).

¹²⁵ *Narodni val*, br. 19, 7. VIII. 1927.

¹²⁶ *Isto*, br. 30, 21. VIII. 1927.

¹²⁷ Na izboru za gradsko zastupstvo u Splitu 17. svibnja 1927. glasovalo je 5.792 birača (od upisanih 10.036) ili 58%. Lista nezavisnih radnika (komunista) i Gradanski blok s radikalima dobili su po 10 mandata, HFSS 8 mandata, HSS 7 mandata, SDS 4 mandata, HPS 2 mandata, a Lista činovnika i penzionera je ostala bez mandata. Vlada je poništila radničke mandate kao komunističke, a za gradonačelnika je izabran dr. I. Tartaglia (R. HORVAT, n. dj., str. 347-351).

“potrebna jedna određena i jasna politika koja će joj donijeti koristi i blagostanja, a takvu politiku zastupa i propovijeda Narodna radikalna stranka”.¹²⁸

Bučna predizborna aktivnost bjelodano je upozorila na želju svih stranaka da ojačaju na račun HSS-a, pa ne začuđuje oštar rječnik protiv Radića i hrvatskih nacionalnih interesa. Nerijetko se događalo da je kratkovidna cenzura bacala u koš ne samo pojedine sumnjive članke, već je dolazilo i do zaplijene cijelih listova (npr. izvanrednog izdanja *Novog doba* 4. rujna ili *Jadranske pošte* 5. rujna). U agitaciji je u nizu dalmatinskih mjes-ta učestvovao i sam S. Radić koji je u Šibeniku, Gizdavcu, Sinju ili Splitu retorički naglašavao važnost zakona, Ustava i pravice do kojih Hrvati mogu doći tek sigurnom izbornom pobjedom. “Vlada koja bude sastavljena do dva tri tjedna”, kazao je Radić u Šibeniku 6. rujna, “a bit će sastavljena od nas, demokrata i zemljoradnika, dat će narodu, a osobito hrvatskoj Dalmaciji sve ono što narodu treba. Dalmaciji treba škola, vode i zajmova. Mi Hrvati ne uzimamo svoja prava, već pravo tražimo po zakonu i ustavu”.¹²⁹ Ponovo je predsjednik HSS-a ukazivao na opasnost od disidenata (u Šibeniku - M. Kožul),¹³⁰ zaprijetio velikim županima i komesarima da će poslije izbora biti otpušteni zbog otimanja vlasti narodu, optimistički prognozirao osvajanje čak 100 mandata i formiranje zajedničke vlade s Demokratskom zajednicom. Na velikoj skupštini u Splitu 4. rujna 1927. Radić ističe da će pobjednička vlada seljačke stranke i Demokratske zajednice izmijeniti cijelu političku upravu, izjednačiti poreze i provesti potpunu narodnu samoupravu, s tim da država treba biti “država sveg naroda” i “treba da ima seljački duh”.¹³¹ Sa sumnjom su na HSS-ove nastupe reagirali radikali čiji je prvak dr. Uroš Desnica opravdavao radikalske neuspjehe postojanjem unutrašnjih neprijatelja na koje su radikalske vlade “potrošile 99 posto energije”. Radićeva promjena programa i priznanje Ustava nije, po Desnici, bilo iskreno i “sve je ostalo po starome, ali samo pritajeno”. Za razmah radićevskog pokreta radikalski prvak optužuje hrvatsku inteligenciju koja je slijedila “ekskluzivistički i protudržavni” program blizak starim državnopravnim formulama austrijskog cara. Nalazeći glavne krivce za situaciju u zemlji u “demagoškom sistemu”, Desnica misli da vlada V. Vukićevića može dovesti do nove orijentacije i poziva sve građane da glasovanjem za radikalsku listu spase državu. Ne začuđuje da se ispod sugestivne radikalske retorike skrivala praksa međusobnih sukoba oko izbornih kandidatura u kotarima Dubrovnik, Korčula i Kotor, a i samo imenovanje Lj. Jovanovića za nosioca liste nije prošlo bez osporavanja.¹³² Za razliku od radilala, samostalni demokrati Splita i Dalmacije upravo Vukićevićevu vladu proglašavaju neustavnom i zamjeraju joj neefikasnost. Apelirajući na liberalne tradicije Dalmacije, dr. P. Grisogono na

---

¹²⁸ *Država*, br. 317, 18. VIII. 1927.

¹²⁹ *Jadranska pošta*, br. 640, 7. IX. 1927.; *Novo doba*, br. 205, 5. IX. 1927.

¹³⁰ Šibenski disidenti HSS-a tiskali su izborni letak (potpisan kao Izborni odbor HSS-a) u kome se navodi da “u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, sve listom ostavlja Radića. Svi zborovi Radića u Dalmaciji ostali su jalovi... Ostavite braćo, već jednom smušenoga Stipu i glasujte svi za žaru HSS kojoj je nosilac dr. Marko Kožul” (*Novo doba*, br. 209, 9. IX. 1927.).

¹³¹ *Novo doba*, br. 206, 6. IX. 1927.; *Jadranska pošta*, br. 638, 6. IX. 1927.; *Narodni val*, br. 45, 8. IX. 1927.

¹³² *Novo doba*, br. 206, 6. IX. 1927.; *Država*, br. 312, 30. VII. 1927.; F. MIROŠEVIĆ, n. dj., str. 200-201.

predizbornom skupu Samostalne demokratske stranke ističe kao zaslugu stranke “da je došlo do Jugoslavije, a ne do Velike Srbije”. Za Niku Bartulovića sasvim je nesporno da Split ne može slijediti Vukićevića i Marinkovića “jer nisu Jugoslaveni”, dok se dr. Lj. Leontić zalaže za obranu parlamentarizma i odlučnu bitku za Jugoslaviju.¹³³ U splitskom listu *Naše selo* Niko Bartulović uoči izbora napada predstavnike gotovo svih stranka i ističe kao konstantu SDS-a odvratanje naroda od Radića, insistiranje na narodnom jedinstvu Hrvata, Srba i Slovenaca i potrebu da se država brine za nevolje naroda. Samostalni demokrati su u Dalmaciji postavili na čelo lista ljude koji poznaju svoj kraj i probleme, a Bartulović se nada da oni koji napuštaju Radića i priklanjaju se samostalcima, neće pogriješiti.¹³⁴ Predizborni politički barometar u Dalmaciji ukazivao je na ponovno okupljanje integralnojugoslavenskih snaga i pokušaje afirmacije unitarističkih koncepcija, nasuprot široko prihvaćenim opredjeljenjima za nacionalnu individualnost i otpor pogubnoj praksi centralizma. Demokrati u *Novom dobu* idu tako daleko da Radića smatraju odgovornim za loš položaj Hrvata u državi, štoviše, konstatiraju da ih je on “obrukao” i da će ostati “jedinstvenim primjerom lakoumnosti vođenja narodne politike”. Splitski dnevnik otvoreno sumnja u Radićeve izborne procjene i suradnju s Demokratskom zajednicom, prognozirajući pad broja kuglica u žarama HSS-a.¹³⁵ Napadajući centralizam i Radićevu politiku, do mandata na izborima 1927. godine namjeravala je doći i Hrvatska pučka stranka (HPS). Obračun s Radićem bio je nemilosrdan. Za njih je predsjednik HSS-a bio dosljedan samo u rušenju Božjeg autoriteta, uz korištenje cijele obitelji i prijatelja “u svrhu eksploatacije hrvatskog naroda napose seljačkog staleža u lične svrhe a pomoću demagogije”. Mijenjanje imena HSS-a u Narodnu seljačku stranku za “pučkaše” znači “napuštanje hrvatstva”, put prema centralizaciji i neravnopravnoj unifikaciji, a u kulturnom pogledu “prevod Hrvata u pravoslavlje putem starokatolicizma”. Kako bilo, jedino je kršćanska politika “kadra da spasi hrvatski narod od propasti političke, ekonomske i kulturne”.¹³⁶ A. Dulibić je na predizbornom zboru u Splitu podsjetio na kršćanske ideje stranke, njezinu jugoslavensku orijentaciju i spremnost da narodu razočaranom u Radića pruži sigurnu zaštitu. Borba protiv centralizma i Radićeva izdaja, teme su sastanka HPS-a u Dubrovniku potkraj kolovoza 1927. kojemu prisustvuje i predsjednik stranke dr. S. Barić. Po njemu, centralizam je omogućio odnarođivanje Hrvata dok se prosvjetnom politikom širilo velikosrpstvo. Povjerenje bi, po mišljenju “pučkaša”, trebalo pokloniti stranci koja će osloboditi državu svih zala, “vidovdanskih Hrvata” i urediti jugoslavensku zajednicu po kršćanskim principima. Ukoliko Hrvati ne žele sebi smrt, rezolutni su “pučkaši”, ne smiju glasovati za Radića, kao ni za druge srpske centralističke stranke. Štoviše, traži se uspostava Hrvatskog sabora s vladom u zajedničkoj državi, što je značilo prihvaćanje

---

¹³³ *Isto*, br. 205, 5. IX. 1927.

¹³⁴ *Naše selo*, br. 4, 1. VIII. 1927.

¹³⁵ *Novo doba*, br. 206, 6. IX. 1927.

¹³⁶ *Narodna svijest*, br. 20, 19. V. 1927., br. 22, 2. VI. 1927., br. 24, 16. VI. 1927.

principa federalizma i napuštanje dotadašnjih zahtjeva za autonomijom pokrajina.¹³⁷ Suradnja komunista i disidenata HSS-a nastavljena je kroz Hrvatski seljačko-radnički blok predvođen don Petrom Đirlićem. Na predizbornom skupu u Splitu Đirlić je ponovio optužbe protiv Radića nazivajući ga “nedostojnim vođom” koji je pokleknuo 25. ožujka. U programu HSRB pledira se za ukidanje agrarnih parnica, amnestiju osuđenika, omogućavanje rada sindikalnim organizacijama i niz drugih socijalnih pitanja koja afirmiraju prava radnika i seljaka. Da je recepcija programa i predizborne aktivnosti članova HSRB bila različita, pokazuje i primjer *Novog doba* koje smatra da “naši komunisti nisu tako opasni ljudi odkako su primili u svoje ime obilježje hrvatstva” i “zbog toga što su kao nosioca liste postavili jednoga aktivnog svećenika dakle svakako predstavnika onih slojeva koji se smatraju buržuj-skim”.¹³⁸

Na skupštinskim izborima 11. rujna 1927. u Dalmaciji je prikazano ukupno sedam kandidatskih lista, a izbori su kao i ranije vršeni u dva izborna okruga: splitsko-dubrovačko-kotorskom i šibensko-zadarskom.

Na području južnog izbornog okruga, splitsko-dubrovačko-kotorskog¹³⁹ glasovalo je ukupno 67.023 birača (od upisanih 112.659), od čega za listu HSS 25.186 - 5 mandata (nosilac liste bio je S. Radić), Narodnu radikalnu stranku (NRS) 10.244 - 2 mandata, Jugoslavensku demokratsku stranku 8.362 - 1 mandat, Samostalnu demokratsku 7.373 - 1 mandat, Hrvatsku pučku stranku 6.437 - 1 mandat, dok su ispod količnika od 6.093 glasa i bez mandata ostali HSRB s 4.739 i HFSS s 4.717 glasova.¹⁴⁰ Na području šibensko-zadarskog okruga¹⁴¹ 11. rujna glasovalo je 40.911 birača (od upisanih 71.911), i to za listu HSS 12.907 - 3 mandata, NRS 10.671 - 3 mandata, dok su ispod količnika od 5.715 glasova i bez mandata ostali Samostalni demokrati s 5.464, Hrvatska pučka stranka s 3.164, Savez zemljoradnika i Demokratska stranka s 3.058, NRS (disidenti N. Novakovića) s 3.037 i lista disidenata HSS-a (M. Kožula) s 2.624 glasa.¹⁴²

---

¹³⁷ *Novo doba*, br. 205, 5. IX. 1927.; *Narodna svijest*, br. 30, 28. VIII., br. 34, 25. VIII., br. 35, 1. IX., br. 36, 8. IX. 1927. Uoči oblasnih izbora HPS je isticala da je njezin cilj “autonomistički uređena Jugoslavija, čije će dijelove sačinjavati pokrajine koje veže isti prirodni i gospodarski položaj i povijesni i narodni osjećaj. Mi tražimo kulturnu, gospodarsku i stalešku autonomiju (...) Preko složenih oblasti Dalmacije do autonomne hrvatske banske provincije velike Jugoslavije-to je cilj Hrvatske pučke stranke”(*Narodna svijest*, br. 2, 11. I. 1927.).

¹³⁸ HSRB odbio je ponudu Hrvatskog bloka da uđe u njegov sastav zbog hegemonije federalističke stranke i njezinog “velikog neprijateljstva prema radničkoj klasi i seljačkom narodu” (*Jadranska pošta*, br. 589. 9. VII. 1927.; *Novo doba*, br. 205, 5. IX. i br. 206, 6. IX. 1927.).

¹³⁹ Taj je okrug obuhvaćao: grad Split i kotareve Split, Dubrovnik, Hvar, Korčulu, Makarsku, Kotor, Metković, Sinj, Supetar i Imotski.

¹⁴⁰ Na području južnog izbornog okruga u kotarevima Dubrovnik i Korčula na skupštinskim izborima 1927. glasovalo je ukupno 12.400 birača. HSS je dobio najviše glasova 5.312 ili 42,83% (što je za gotovo 20% manje glasova nego 1925.), zatim slijedi Narodna radikalna stranka s 2.822 glasa ili 22,75% (zahvaljujući uspjesima u Blatu i drugim mjestima), Demokratska stranka s 1.541 glasom ili 12,42%, Hrvatski blok s 1.006 glasova ili 8,11% itd. (*Novo doba*, br. 212, 12. IX. i br. 229, 1. X. 1927.; *Država*, br. 324, 14. IX. 1927.).

¹⁴¹ Okrug je obuhvaćao kotareve Šibenik, Benkovac, Drniš, Knin-Vrlika, Biograd-Preko, Pag-Rab.

¹⁴² *Novo doba*, br. 229, 1. X. 1927.; *Država*, br. 324, 14. IX. 1927.; *Narodna straža*, br. 44, 20. IX. 1927.

Od ukupno 7 stranaka koje su učestvovala u izbornoj borbi u Dalmaciji, pet su podijelile 16 mandata, i to: HSS je dobila 8, radikali 5, a po jedan samostalni demokrati, jugosl. demokrati i "pučkaši". HSS je doživjela značajni pad u usporedbi s rezultatima prethodnih izbora 1925. godine za čak preko 18.000 glasova u južnom izbornom okrugu. Na području cijele zemlje HSS, koja je nastupala pod nazivom Narodna seljačka stranka, dobila je 381.370 glasova i 61 zastupnički mandat, što je u odnosu na izbore 1925. bilo manje za 164.096 glasova. Lista HSS-a pobijedila je u splitskom, šibenskom i dubrovačkom kotaru, premda je jedino u gradu Dubrovniku Radić imao uvjerljivu prevagu.¹⁴³ Velika apstinencija birača u Dalmaciji ponovila se i prilikom ovih skupštinskih izbora (preko 40 posto) a uzroke treba tražiti ne samo u nerodnoj i sušnoj godini, već i u "razočaranju prema strankama kojima je povjerenje dotad izglašano, jedna apatija prema političkoj borbi i političkim ustanovama uopšte, jedan bolesni dezinteresman za javne poslove".¹⁴⁴ Nezadovoljstvo i razočaranje naroda u Dalmaciji režimom vidovdanskog parlamentarizma odrazilo se i na rezultatima izbora. Koalicija s radikalima znatno je utjecala na pad HSS-ove popularnosti, a pomicanje težišta s hrvatskog nacionalnog programa i borbe protiv centralizma prema gospodarskom i socijalnom probitku seljačkih masa u cijeloj zemlji, još je više motiviralo glasače da svoje povjerenje poklone manjim strankama s anticentralističkim, nerijetko i antiradićevskim, programom. Istina, velik gubitak glasova nije se odrazio i na broju Radićevih zastupnika, upravo zbog podvojenosti drugih hrvatskih stranaka koje su u Dalmaciji osvojile samo jedan mandat (HPS). Izbornim rezultatima u Dalmaciji radovala se Jugoslavenska demokratska stranka koja slavi svoju "veliku pobjedu" (izbor dr. G. Angjelinovića),¹⁴⁵ a posebno je bilo zadovoljno vodstvo Radikalne stranke koje je osvojilo 21.024 glasa, unatoč unakrsnoj vatri kojoj je stranka kao "velikosrpska i pravoslavna" bili izložena u predizbornoj kampanji. Posve se neuvjerljivom čini konstatacija radikala da je narod Dalmacije parlamentarnim izborima odbio da "njegovom sudbinom odlučuju plemenski zatrovani političari koji mu pjevaju pjesmu o hrvatskoj vladi, saboru i banu, jer taj narod zna da je vlada u Beogradu isto tako i hrvatska, da je Narodna skupština u Beogradu najbolja i najjača zamjena za hrvatski sabor, a u Nj. V. kralju Aleksandru I sinu naše krvi i našega plemena, da su Hrvati našli više nego što su imali u banovima tuđe

---

¹⁴³ Zanimljivo je da je HSS u Splitu od 5.982 glasača dobio 905 glasova, iza HSRB (1.240), Hrvatskog bloka (1.138), Samostalnih demokrata (1.002) i Demokratske stranke (947). U splitskom kotaru HSS je uvjerljivo pobijedio u Trogiru, Poljicima, Muću, Lečevici, Klisu i K. Lukšiću. U dubrovačkom kotaru HSS je uvjerljivo pobijedio u Dubrovniku (1.184 glasova od 2.496 glasača), Cavtatu, Rijeci, Orašcu i Slanom. Radićeva stranka zabilježila je značajan uspjeh i u sjevernom izbornom okrugu, premda je u gradu Šibeniku više od HSS-a (218) dobila Zemljoradničko demokratska lista (811), disidenti HSS-a (327), Hrvatska pučka stranka (292), NRS (225), a očigledan prodor bilježi i SDS čiji je nosilac liste za sjevernu Dalmaciju bio sam Svetozar Pribičević (*Novo doba*, br. 229, 1. X. 1927.).

¹⁴⁴ *Statistika izbora narodnih poslanika Kraljevine SHS održanih 11. septembra 1927.*, izd. Narodne skupštine Kraljevine SHS, Beograd 1928., str. XIX. Zanimljiv je slučaj Splita u kojemu je od upisanih 7.482 glasača glasovalo 4.444 ili oko 59%. Na oblasnim izborima bilo je upisanih 8.000 a glasovalo je 4.200 ili 52% glasača. Ako se uzme u obzir da su izborni spiskovi birača uoči izbora temeljito pročišćeni (isključeni umrli, odseljeni i oni koji nisu imali pravo glasa u Splitu), odaziv birača nije bio naročito povoljan (izneseni podaci tiskani su neposredno po završetku izbora, *Novo doba*, br. 212, 12. IX. 1927.).

¹⁴⁵ Lista G. Angjelinovića osvojila je u južno-dalmatinskom izbornom okrugu 8.362 glasa, što je 2.201 glas više nego na izborima 1925. (*Pučki list*, br. 19, 24. IX. 1927.).

krvi”. Najposlije, radikali smatraju da “nije daleko dan kad će Narodna radikalna stranka postati najjačom našom strankom u Dalmaciji i pokazati da je Hrvatima jedino pravo mjesto u Radikalnoj stranci i tim započeti novu eru u našem političkom životu koja će dovesti zemlju potpunoj konsolidaciji”.¹⁴⁶ Pobjednička retorika ipak nije mogla skriti ono drugo lice radikala koji su razočarani malim brojem osvojenih glasova u Splitu (364), odlučili iz svojih redova isključiti sve one koji nisu glasovali za Narodnu radikalnu stranku, a “rado su se koristili partijskom legitimacijom za svoje lične potrebe i račune”.¹⁴⁷ Vodstvo stranke nije tome pridavalo neki ozbiljniji ton, a komentari u stranačkom tisku govorili su o velikoj pobjedi seljaštva.

Seljačko-demokratska koalicija

Politički život u zemlji u drugoj polovini 1927. godine srušio je sve privide psihološke ravnoteže i zbližavanja hrvatsko-srpskih odnosa, da bi nakon neuspjeha formiranja parlamentarnog oporbenog “bloka demokracije” prečanski front konačno zbližio Radića i Pribičevića u Seljačko-demokratskoj koaliciji (SDK) u studenom 1927. godine.¹⁴⁸ U programu novostvorene koalicije, formuliranom u rezoluciji kluba Seljačko-demokratske koalicije (SDK) 21. siječnja 1928., traži se, između ostalog, vlada koncentracije svih stranaka, uvođenje demokratskog režima, poštivanje Ustava i zakonitosti u cijeloj zemlji, pripremanje unutrašnjih zakonskih reformi, depolitizacija državne administracije i koncentracija narodnih snaga za obranu od neravnopravnosti, eksploatacije i hegemonije.¹⁴⁹

Znakovite političke promjene događale su se na području sjeverne Dalmacije, posebice u Šibeniku, gdje je načelnik dr. M. Kožul, prišavši HSS-ovim disidentima, ne samo oslabio Radićev utjecaj u vrijeme skupštinskih izbora u rujnu 1927., već utjecao i na gubitak HSS-ove većine u općinskom vijeću a time i pravo na položaj načelnika. Novi općinski izbori održani su 19. veljače 1928., a od 6 prikazanih kandidatskih lista HSS je dobila 1637 glasova i 12 vijećničkih mjesta, Savez zemljoradnika 1.646 i 12 mjesta, Kožulova lista disidenata 1.323 i 9 mjesta, Udruženi demokrati (SDS i Demokratska stranka) 400 glasova i 3 vijećnika, HPS 480 glasova i 3 vijećnika, Narodna radikalna stranka 352 glasa i 2 vijećnika. Evidentan je uspon HSS-a, koji je porastao za 30 posto glasova u odnosu na parlamentarne izbore 1927. (u samom gradu Šibeniku HSS je dobio 326 glasova ili 50 posto više nego li 1927.), Savez zemljoradnika zadržao je iste pozicije, kao i “pučkaši”, neznatno su napredovali disidenti dr. Kožula, dok je nazadovala lista

---

¹⁴⁶ *Država*, br. 325, 17. IX. 1927.

¹⁴⁷ *Isto*, br. 324, 14. IX. 1927.

¹⁴⁸ H. MATKOVIĆ, Povijest HSS-a, n. dj., str. 233-237.

¹⁴⁹ *Riječ*, br. 19, 24. I. 1928.

Udruženih demokrata (SDS i Demokratska stranka) i radikala.¹⁵⁰ HSS-ovi vijećnici formirali su 24. veljače “Klub općinskih vijećnika HSS-a u Šibeniku” na čelu s dr. Vlašićem i odlučili ponuditi Zemljoradničkoj stranci suradnju. Blokova grupiranja završila su, međutim, udruživanjem zemljoradnika s Kožulom i radikalima, što im je osiguralo slabu većinu od 23 vijećnika, nasuprot oporbi HSS-a, SDS-a, Demokratske strane i HPS-a s 19 glasova (općinsko vijeće imalo je 42 člana). Za novog načelnika izabran je zemljoradnički prvak Dane Škarica, a za prisjednike M. Kožul, P. Pivac i K. Milovac. Općinska uprava, prema HSS-ovoj prosudbi, neće biti duga vijeka zbog slabe i heterogene baze na koju se oslanjala. HSS nije mogla prikriti razočaranje držanjem zemljoradnika osuđujući njihovu suradnju s radikalsko-disidentskom koalicijom kao protivnicima seljačke misli.¹⁵¹

Posljednji Radićev boravak u Dalmaciji

Obnavljanjem radikalsko-demokratske koalicije potkraj veljače 1928. (vlada tzv. “tvrđog grada”) s prtljagom neriješenih gospodarskih i vanjskopolitičkih pitanja (Nettunske konvencije), prekinuta je ranije započeta akcija ostvarenja šire koalicije demokratskih snaga i pospješana serija unutrašnjih razračunavanja s pretendentima na vlast, uz ustrajne progone Radića i širokog prečanskog političkog fronta.¹⁵² Odnos SDK prema aktualnoj situaciji u zemlji razvidno je izložen na velikom saboru koji je održan u Splitu 9. travnja 1928. U središtu Dalmacije, na tom četvrtom po redu zboru SDK, našli su se pristaše koalicije iz Šibenika, Trogira, Kaštela, Sinja, Omiša, s Brača, Visa, Hvara i Šolte, iz Imotskog, Makarske, Metkovića i dr. Dolazak vodstva SDK vlakom iz Zagreba izazvao je salve oduševljenja okupljenih seljaka, koji su klicali Radiću i Pribičeviću. Okupljenoj masi od preko 10 000 učesnika, na jednom od najvećih zborova što su se ikad održali u Splitu, na prostranoj Stockovoj poljani obratio se najprije Svetozar Pribičević. Njegov rezolutan nastup zaključen je tvrdnjom da je stvaranje SDK “najveći događaj u našoj historiji od 1918. godine amo” i da “sav narod očekuje spas od SDK”. Pribičević i u Splitu potertava razliku između srpskog naroda i srbijanskih stranačkih vođa, upozoravajući da je koalicija

---

¹⁵⁰ *Narodni val*, br. 46, 24. II. 1928.; *Država*, br. 303, 25. II. 1928. Radikalsko glasilo uvjerava svoje čitatelje da su izbori u Šibeniku pokazali da gasne zvijezda Samostalne demokratske stranke u Dalmaciji i “da nije daleko dan kad će se ona potpuno i ugasiti”.

¹⁵¹ *Narodni val*, br. 48, 28. II., br. 51, 1. III., br. 54, 4. III. 1928.; H. MATKOVIĆ, “Djelovanje i sukobi građanskih stranaka u Šibeniku između dva svjetska rata”, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, br. 2, Zagreb 1972., str. 272.; *Narodna straža*, br. 46, 26. X. 1927. i br. 6, 25. II. 1928.; *Novo doba*, br. 7, 7. I. 1928.; br. 114, 15. V. 1928. i br. 49, 28. II. 1928.

¹⁵² O tome v.: N. PETROVIĆ, n. dj., str. 260-266. Nakon prvih neuspjeha V. Vukičevića da početkom veljače sastavi novu vladu, kralj je mandat bio povjerio S. Radiću sa zadatkom da formira širu koncentracijsku vladu. Zbog otpora radikala, koji su zahtijevali da predsjednik vlade bude iz njihovih većinskih redova, Radić je bio prisiljen vratiti mandat i u razdoblju koje slijedi, uvijek u čvrstoj suradnji sa Samostalnom demokratskom strankom, nastaviti borbu za političke promjene nadajući se varljivoj podršci dvora (H. MATKOVIĆ, *Povijest HSS-a*, str. 241-243).

“samo protiv cincara i tiranske politike”. Stjepan Radić pozabavio se analizom gospodarske situacije u zemlji ističući da je program SDK “sklapanje dobrih trgovačkih ugovora, uređenje državnog proračuna i ulaganje dohotka u glavnu našu industriju-poljoprivredu”. Ulazak u vladu Radić uvjetuje osvajanjem mjesta ministra financija, što bi spriječilo uočljive krađe.¹⁵³ Četvrti sabor SDK neprijeporno je potvrdio veliki zanos dalmatinskog puka i njegovu odlučnost da slijedi politiku i taktiku Radićeve stranke, vjerujući da će ona, sada kao Seljačko-demokratska koalicija, promijeniti postojeće odnose i poboljšati njegov položaj.¹⁵⁴ Kao posljedica uspješno okončanog HSS-ovog skupa, dolazi do brzog širenja organizacija SDK pa je tako 29. travnja u Splitu formiran i promicateljski odbor Ženske organizacije HSS-a.¹⁵⁵

Ne ulazeći u podrobniju analizu različitih političkih stajališta i izraženih pristranosti, bjelodano je da unatoč borbenoj retorici i bespoštednoj kritici vidovdanske političke prakse, Radić i Pribičević ostaju na terenu parlamentarnih razračunavanja s vidnim naznakama prelaska na otvoreni otpor gospodarskim i političkim implikacijama centralizma. Radikalni kritički tonovi koji su navirali iz vrhova SDK, bili su motivirani političkim i gospodarskim posljedicama centralističke velikosrpske politike, koja je svaku primjedbu smatrala provokacijom i latentno opasnom radnjom. Novi tonovi, koji su se nekima mogli učiniti kao izazovna psihološka predispozicija za širi revolt razočaranih masa, snažno su se osjetili na velikom zboru SD koalicije održanom u Dubrovniku 27. svibnja 1928. Bio je to ujedno posljednji nastup Stjepana Radića u Dalmaciji. Tisućama okupljenih Dubrovčana, Metkovača, Makarana, Pelješčana i brojnim Bokeljima, govorili su S. Pribičević, Slovenac dr. G. Žerjav i Stjepan Radić. Upozoravajući da “narod mora zaštititi slobodu izbora”, Radić je naglasio važnost “proširene samouprave” s tim da Hrvatska, Slovenija i Dalmacija trebaju biti jedna velika oblast. Cijela bi država, po njegovu mišljenju, trebala imati četiri do pet oblasti koje bi preuzele skrb o gospodarskim, socijalno-zdravstvenim i kulturnim pitanjima. Središnjoj državnoj upravi ostalo bi zakonodavstvo za “velike pogranične interese i brigu da se država održi na okupu”. Po Radićevu mišljenju, pored depolitizacije državne administracije, valja insistirati na izgradnji sistema samouprave od općine do oblasti. Kao primjer kako se odstranjuju uočene prepreke i rješavaju problemi prehrane u korist hrvatskog naroda, Radić navodi primjer Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti u kojoj je HSS dobio 90% svih zastupnika, a sam Radić bio izabran za predsjednika Oblasnog odbora.¹⁵⁶ Unatoč svemu, predsjednik HSS-a smatra da još nije postavljen ni jedan zahtjev koji već nije reguliran ustavom, a kad se to dogodi, “onda će cincarima biti vruće”. Politička situacija je toliko eksplozivna da Radić razmatra mogućnost odlaska u Beograd kao i to da Hrvatima tamo više nikad ne odlaze. Država nije organizacija sile “nego je snaga duhovna i moralna”, a tu je, po

---

¹⁵³ Vukićević je još u siječnju, prilikom krštenja drugog kraljevog sina Tomislava, Radiću nudio ulazak u vladu i tri resorna ministra. Otklonio je Radićev zahtjev za pet resora, među kojima je i ministarstvo financija, kao i ulazak u vladu Samostalne demokratske koalicije.

¹⁵⁴ *Dom*, br. 16, 18. IV. 1928.; *Novo doba*, br. 84, 10. IV. 1928.; *Narodni val*, br. 85, 11. IV. 1928.

¹⁵⁵ *Narodni val*, br. 106, 6. V. 1928.

¹⁵⁶ *Usp. Radićev sabor 1927-1928.*, Zapisnici Oblasne skupštine Zagrebačke oblasti, priredila: M. Kolar-Dimitrijević, Zagreb 1993.

mišljenju Radića, seljačka demokracija od presudne važnosti. Prosvjedujući protiv “cincarske” gospodarske politike i pokušaja dizanja sumnjivih kredita u inozemstvu, Radić završava svoj govor zlosretnom slutnjom kako će možda u parlamentu i narodu morati upotrijebiti “metode i način borbe kako još nismo do sada upotrebili”.¹⁵⁷

Atentat u skupštini i reakcija u Dalmaciji

Atmosfera u parlamentu Kraljevine SHS bila je do kraja pregrijana, a međustranački sukobi pretvarali se u prave fizičke okršaje, uzajamne optužbe i vrijeđanja. Zastupnici SD koalicije iskazali su svoje bučno nezadovoljstvo u raspravama o Londonskom zajmu i Nettunskim konvencijama, oštro su kritizirali vladu i pojedine ministre, zahtijevali rekonstrukciju političkog sustava. U plimi pomahnitalog radikalskog bijesa odjeknuli su lipanjski hici Puniše Račića koji su usmrtili Stjepana Radića, Gjuru Basaričeka i Pavla Radića, ranili HSS-ove zastupnike Pernara i Grandju, odnoseći za sobom u ponor “napor od gotovo jednog stoljeća na stvaranju zajedništva Južnih Slavena”.¹⁵⁸ Sudbina parlamentarizma u Kraljevini SHS bila je zapečaćena, a rascjep u državi konačno otvorio mogućnost pripremane uspostave diktatorskog režima kralja Aleksandra.¹⁵⁹

Reakcije na atentat širom Dalmacije odavale su stanje šoka s neslućenim i dubokim posljedicama. Erupcije gnjeva i eksplozija bune po selima i gradovima jamačno su bile umanjene viješću da je Radić ranjen ali živ.

Neposredno nakon atentata u skupštini i održavanja komemorativnih skupova, započelo je obilježavanje državnog praznika Vidovdana. Svečana atmosfera ranijih godina poremećena je zločinom nad zastupnicima HSS-a, pa su 28. lipnja izostale uobičajene svečanosti i prigodne manifestacije. Na temelju odluke većine na sjednici općinskog vijeća da ne učestvuje u proslavi Vidovdana, gradonačelnik Splita dr. I. Tartaglia podnio je ostavku i predao dužnost donaćelniku J. Čuliću, ne mogavši zaključke većine (federalisti dr. A. Trumbića) dovesti u sklad sa svojim političkim uvjerenjem i članstvom u Građanskom bloku. Reakcija velikih župana bila je brza i odlučna. U Splitskoj oblasti veliki župan dr. I. Perović raspustio je splitsko Općinsko vijeće i 2. srpnja povjerio vođenje općinskih poslova državnom komesaru - savjetniku P. Bonettiju iz Demokratske stranke. Dubrovački veliki župan smijenio je četiri člana općinske uprave jer na Vidovdan nisu izvjesili državne zastave niti prisustvovali svečanostima, a nakon toga dolazi do raspuštanja općinskog vijeća i postavljanja komesara.¹⁶⁰

---

¹⁵⁷ *Dom*, br. 22, 30. V. 1928.; *Dubrovački list*, br. 21, 28. V. 1928.; *Narodni val*, br. 113, 30. V. 1928.

¹⁵⁸ O atentatu na S. Radića i zastupnike HSS-a vidi: J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, sv. 2, Zagreb 1989., str. 339-346.; I. MUŽIĆ, n. dj., str. 225-239.

¹⁵⁹ B. GLIGORIJEVIĆ, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*, Beograd 1979., str. 267; Tekst kraljeve *Proklamacije* v. F. ČULINOVIĆ, *Dokumenti o Jugoslaviji. Historijat od osnutka zajedničke države do danas*, Zagreb 1968., str. 291-292.

¹⁶⁰ B. RADICA, *Novi Split*, Split 1931., str. 56 i 74.; *Novo doba*, br. 153, 1. VII. 1928. i br. 54, 3. VII. 1928.; *Narodni val*, br. 162, 15. VII. 1928.; *Hrvat*, br. 2553, 13. VII. 1928.; *Pučki list*, br. 11, 12. VII. 1928.

Vijest o Radićevoj smrti 8. kolovoza 1928. Dalmaciju je zavila u crninu. Posvuda barjaci na pola stijega sa crnim florom i crne zavjese. Organiziraju se brojne pogrebne povorke, a prema Zagrebu odlaze posebne žalobne delegacije. Na dan pogreba, u nedjelju 12. kolovoza, Splitom su odjeknula mrtvačka zvona svih crkava a točno u 12 sati ogromna masa na obali okupljenog građanstva deset minuta je otkrivene glave i licem okrenutim prema Zagrebu iskazala posljednju poštu Stjepanu Radiću. Slično je bilo i u Dubrovniku i drugim mjestima širom Dalmacije. Iz obilja informacija o iskazivanju počasti S. Radiću, pozornost privlači odluka općinskog vijeća u Cavtatu da se to mjesto nazove Radićevim imenom, ali je prijedog odbijen od Kotarskog poglavarstva u Dubrovniku s obrazloženjem da je za promjenu imena općine nadležno iskuljučivo "centralno državno nadležstvo".¹⁶¹ Izvori različite provenijencije govore o tužnom oprost Dalmacije od predsjednika SDK. Čak je i radikalna *Država* priznala kako Radićevom smrću "silazi s naše pozornice jedna od najkрупnijih političkih figura", čovjek koji je "bio najveći Hrvat današnjice i jedan od najvećih političara".¹⁶² Orjunaška *Pobeda* "klanja se pepelu Stjepana Radića" i odaje priznanje njegovoj borbi protiv "reakcionarnog i hegemonističkog režima, korupcionškog i nesposobnog da vodi Jugoslaviju", ali u isto vrijeme ističe potrebu za očuvanjem Jugoslavije u kojoj bi trebala "zavladati zakonitost, blagostanje i istinski napredak". Radić je za orjunaškog uvodničara "jedan od prvih pionira jugoslovenskog narodnog jedinstva", a život je skončao "u istom duhu, poginuvši od rane zlikovca koji je pucao u Jugoslaviju".¹⁶³ I jugoslavenski orijentirana *Pučka prosvjeta* štuje Radićevu vezu sa seljakom spominjući da su se sve europske novine složile da je Radić "jedna velika pojava u historiji kulturnoga pokreta i da se Jugoslavija može podičiti što je dala takova velikana".¹⁶⁴ Na komemorativnoj splitskoj Oblasnoj skupštini 19. kolovoza govorio je predsjednik Miho Novaković koji je podcrtao dvije Radićeve zasluge: prosvjećivanje seljačkog naroda i podizanje samouprava. "Njemu (Radiću) su samouprave," kazao je Novaković, "bile najbolje sredstvo kojim se može slomiti egoizam društvenih klasa, te narod politički odgojiti za slobodu. On je tražio da se sadanji teritoriji oblasti prošire, da im se dadu financijska sredstva od države da mogu blagovremeno razviti svoju djelatnost".¹⁶⁵

Sasvim je izvjesno da je skupštinski atentat ostavio trajne posljedice na cjelokupni politički i društveni život Dalmacije. Antiradićevska fronta i primjetni pragmatizam u metodi rada određenih političkih i intelektualnih krugova naglo su okopnili, sumorna apatija ustupila je prostor zlim slutnjama i prognozama koje nisu išle u prilog ostvarenju najskromnijih Radićevih priželjkivanja. Ipak, žrtva je bila do te mjere potresna da je svaki disonantni ton bolno odjekivao, imperativno nalažući brzo oslobađanje od svih ranijih zabluda i priklanjanje radićevskom putu, ili barem ideji, koja je u novim uvjetima

---

¹⁶¹ *Narodni val*, br. 131, 13. VIII. 1928.

¹⁶² *Država*, br. 407, 11. VIII. 1928.

¹⁶³ *Pobeda*, br. 32, 10. VIII. 1928.

¹⁶⁴ *Pučka prosvjeta*, br. 9, 1. IX. 1928.

¹⁶⁵ *Novo doba*, br. 190, 9. VIII. 1928.; br. 191, 10. VIII. 1928.; br. 192, 11. VIII. 1928.; br. 193, 12. VIII. 1928.; br. 202, 20. VIII. 1928.

odjekivala kao govor hrvatskoga naroda i njegovih povijesnih htijenja. Osjećaj zajedničke nevolje i opasnosti bio je jači od jugoslavenstvujuće retorike, brže od svake prognoze rezultirao je impulsima povezivanja i, više ili manje primjetnim, obračunom s formulama idealizirane prošlosti. Pobornici jugoslavenstva, nakon Rezolucije SDK od 1. kolovoza 1928. kojom se ne priznaje rad skupštine i njezinih odluka za prečanske zemlje, pokolebani su do mjere koja ih je bacala u depresiju neizvjesnosti ili, što je češći slučaj, privodila haesesovskom taboru i dinamiziranju procesa hrvatske nacionalne integracije. Tako je, uz odobrenje S. Radića, došlo do ulaska Hrvatske federalističke seljačke stranke Ante Trumbića u Hrvatski seljački klub, odnosno klub SDK 3. kolovoza s ciljem da se ostvari takva sloboda hrvatskoga naroda u kojoj “on sam i nitko drugi u njegovoj kući određuje što treba da bude”.¹⁶⁶ Dopisniku agencije *Telegraphen Union* Trumbić je 16. kolovoza objasnio svoje političko stajalište, koje se nije razlikovalo od onoga SDK. Hrvati i Slovenci su ostavili 600 tisuća stanovnika Italiji da bi omogućili uspostavu granica nove države što su, uz preuzimanje predratnih srpskih dugova, mnogo veće žrtve od onih koje je imala Srbija. Trumbić insistira na reorganizaciji države i uspostavi ravnopravnosti, a za Hrvatsku traži državnu samostalnost u okviru državnih granica i povrat svega što je uništeno centralističkim ustrojem.¹⁶⁷ U izjavi za talijanski list *Giornale d' Italia* Trumbić upozorava na razliku između Srbije koja je bila pod “jakim bizantinskim i turskim utjecajem” i Hrvatske koja “već stoljećima pripada zapadnjačkoj kulturi”. Povratak “normalnim odnosima”, po njegovu mišljenju, moguć je samo pod uvjetom “da Beograd shvati da je državna autonomija Hrvatske temeljno pitanje”.¹⁶⁸

Atentat u skupštini pokrenuo je radikalne promjene i u redovima dalmatinskih zemljoradnika. Na sjednici okružnog vijeća Saveza zemljoradnika Šibenika od 30. lipnja 1928. prihvaćen je zaključak da zemljoradnici uđu u SD koaliciju kao treći stranački faktor. Otklanjajući vezu s Beogradom, koju je pokušavao spasiti nekad ugledni zemljoradnički vođa Stjepan Roca, dalmatinski su zemljoradnici pristupili SD koaliciji sačuvavši svoju političku individualnost. Još potkraj svibnja 1928. godine nekoliko disidenata (dr. Novak, Miliša i Pivac) napustili su Kožulovu grupu i vratili se u HSS, što je donijelo prevagu dotad oporbnoj koaliciji i nametnulo pitanje izbora nove uprave. Nakon odluke kotarskog vijeća od 18. rujna 1928. grupa šibenskih zemljoradnika konačno se pripojila HSS-u.¹⁶⁹ Kriza koja je potresala šibensku općinu konačno je razriješena na sjednici općinskog vijeća 10. studenog 1928., kojom su prilikom izabrana dva nova prisjednika, dr. Š. Vlašić i Š. Belamarić, obojica članovi HSS-a, dok su odlukom većine vijećnika pozvani disidenti dr. M. Kožul i K. Milovac da napuste mjesta u općinskoj upravi i time omogućće funkcioniranje homogene haesesovske općine.¹⁷⁰

---

¹⁶⁶ *Hrvat*, br. 2572, 4. VIII. 1928.; usp. i *LJ. ANTIĆ*, “Hrvatska federalistička seljačka stranka”, str. 202-207.

¹⁶⁷ *Hrvat*, br. 2582, 17. VIII. 1928.

¹⁶⁸ *Isto*, br. 2593, 30. VIII. 1928.

¹⁶⁹ *Narodni val*, br. 125, 31. V. i br. 134, 12. VI. 1928.; *Novo doba*, br. 233, 19. IX. 1928.

¹⁷⁰ *Novo doba*, br. 279, 4. XI. 1928.; br. 170, 20. VII. 1928.; br. 261, 10. XI. 1928.

Split i Dalmacija čvrsto u hrvatskim rukama

Općinskim izborima raspisanim za 18. studenog 1928. SD koalicija poklanjala je značajnu pozornost, to prije što je na izborima u svibnju 1926. HSS-ov pokušaj povezivanja hrvatskih stranaka (HSS, HFSS, HSP) u jedinstven blok bio razbijen koalicijom Trumbićeve HFSS s Blokom seljaka i građana. U međuvremenu stranačka konstelacija se temeljito izmijenila i Trumbić se nakon skupštinskog atentata našao u SDK, preuzimajući odgovornu zadaću u prezentiranju hrvatskog pitanja pred utjecajnim zapadnim državama.¹⁷¹ Novi izbori trebali su potvrditi hrvatski karakter Splita, a Trumbićeva je ideja bila da se svi Splitski okupe oko jedne hrvatske liste na kojoj bi se našli i nezavisni radnici kao predstavnici onog dijela stanovnika koji je dobro osjetio “što znači dosadašnji režim nasi-lja, korupcije i velikosrpstva”. Izravna akcija HFSS najavljivala je skoro “uskrснуće” Hrvatske i Splita, što je službene predstavnike vidovdanskog parlamentarizma guralo u žučljive polemike i stanja gubitka svake perspektive.¹⁷²

Na temelju rezultata općinskih izbora iz 1926. godine HSS se učvrstila kao najснаžnija stranačka grupacija južne Dalmacije (od 16 općina HSS je pobijedio u 10), pa je utoliko prije ponovni rad raspuštene općinske uprave u Dubrovniku označen kao pitanje “borbe za spas i čast hrvatskog Dubrovnika”. Različiti stranački i unutarstranački pristupi državnom uređenju (Mačekovo inzistiranje na federalizmu i Pribićevićovo čuvanje ideje narodnog jedinstva) onemogućili su zajednički nastup stranaka SD koalicije na izborima, čemu treba pridodati i neuspjele pregovore s radnicima oko sudjelovanja na istoj HSS-ovoj listi.¹⁷³ Ponovno se nižu brojni predizborni skupovi, a u Splitu 11. studenog boravi i J. Predavec, potpredsjednik HSS-a. Predizborna agitacija dr. Ive Tartaglie razlikovala se ne samo nekonvencionalnošću i bučnom promidžbom od drugih stranačkih zborova, već i prijedlozima koje je javno izložio. Dosljedan svojim ranijim idejama, Tartaglia se zalaže za općinsku upravu oslobođenu političkih i stranačkih upliva koji, po njegovu uvjerenju, “onemogućavaju svaki redovit, zdrav i realan komunalni rad”. Novo općinsko vijeće

---

¹⁷¹ B. KRIZMAN, “Trumbićeva misija u inozemstvo uoči proglašenja šestojanuarske diktature”, *Historijski pre-gled*, 3/1962., str. 176-202.

¹⁷² *Hrvat*, br. 2607, 16. IX. 1928.

¹⁷³ *Jadranska pošta*, br. 254, 2. XI. i br. 262, 12. XI. 1928.; H. MATKOVIĆ, *Svetozar Pribićević ideolog-stranački vođa-emigrant*, Zagreb 1995., str. 214-223.; *Obzor*, br. 262, 30. IX. 1928.

Na zboru Republikanskog saveza radnika i seljaka održanog 11. studenog 1928. u Splitu, Ivo Baljkas govorio je o pregovorima predstavnika Radničko-seljačkog republikanskog bloka s HSS-om o uvjetima zajedničkog istupa na izborima. HSS nije prihvatilo radničke prijedloge o borbi za samostalnost Hrvatske, oprost zaostalih poreza seljaka, zalaganju za amnestiju političkih i vojnih krivaca, bojkotiranju izbora u slučaju ponovnog ukidanja radničkih mandata, usprkos pristanku radnika da se na izbore istupi samo s imenom HSS-a. Radnicima je bila strana ideja da HSS “sve nade u nacionalno oslobođenje hrvatskoga naroda polaže u ruke velikih imperijalističkih sila u Europi, koje same tlače sebi podređene narode i kolonije”, kao i veze koje je HSS imao s češkom agrarnom strankom koja je postala “imperijalističkim oruđem i u svojoj zemlji i izvan nje” (*Radnički odjek*, br. 18, 15. XI. 1928.).

trebalo bi biti sastavljeno “ne na temelju stranačkog ključa, već na temelju čestitosti, spremnosti, volje za rad i za provođenje snažnog komunalnog napredovanja”. Tartaglijina lista se ne oslanja na političku pripadnost pojedinih kandidata, kao što ni hrvatsvo nije negacija jugoslavenske misli, već sila u borbi za pobjedu “pravednosti, jednakosti, slobode i napretka u našoj državi i u čitavom našem narodu”.¹⁷⁴ Stavljajući se u pozu tradicionalnog “*journal d’opinion*”, *Novo doba* preporuča Tartaglijina stanovišta i prednost daje vrlinama vijećnika pred njihovom političkom orijentacijom.¹⁷⁵ Takav pristup zanemario je tragičnu nacionalnu i socijalnu zbilju hrvatskog naroda koja se neminovno nametala kao dominantni agens političkog života. Stoga je i razumljivo što je Tartaglijeva agitacija nailazila na oštru osudu SDK koja inače uspješnom i zaslužnom načelniku osporava primat “čuvanja zavjetnog kovčega splitskih interesa”, insistirajući na odsudnoj bitci koju SDK vodi za reorganizaciju države na bazi jednakosti i ravnopravnosti. Nepolitičnost izbora otklonili su i čelnici HFSS, koji 16. studenog proklamiraju narodnu i političku samostalnost hrvatskog naroda.¹⁷⁶

Općinski izbori u Splitu održani 18. studenog 1928. potvrdili su hrvatski duh Splita i opravdali predviđanja o pobjedi stranaka SD koalicije. Prikazano je čak 11 izbornih lista koje su se borile za povjerenje 10.287 upisanih birača, od kojih je glasovalo ukupno 6.965 ili blizu 70% glasača. Izborni količnik je bio 166. Lista HSS-a dobila je na području splitske općine 1.584 glasa (najviše u gradu Splitu, 1.120) i pravo na 10 vijećnika; lista dr. Tartaglie dobila je 1.093 glasa (nadmoćna pobjeda jedino u Slatinama -143 glasa od 190 birača, u Splitu 712) i 8 vijećnika; lista HFSS dobila je 1.149 glasova (najviše u Splitu - 944) i 7 vijećnika; Republikanski savez radnika i seljaka dobio je čak 1.249 glasova (u Splitu 1 075, a najviše u Solinu - 110 od 592 birača) i 7 vijećnika; SDS je dobio 922 glasa (najviše u Splitu, 694) i 6 vijećnika; Radikalna stranka - 409 glasova (najviše u Splitu 385) i 2 vijećnika; Hrvatska pučka stranka - 233 (najviše u Splitu 186) i 1 vijećnika. Liste Hrvatska seljačka solinska, Privrednička i Solinska nezavisna ostale su bez mandata.¹⁷⁷ Dakle, od 41 vijećnika koliko ih ima u splitskom općinskom vijeću, 23 pripada pristašama SDK. Udružene liste HFSS, HSS i radnici osvojile su 6.968 glasova i 24 vijećnička mandata. U odnosu na izbore iz svibnja 1926. porastao je broj birača za 1.173. Znatno je ojačao broj pristaša SDS (od 554 na 922), a rekordni broj glasova dobila je HSS (od 971 na 1584). Lista dra Tartaglie dobila je manje glasova negoli na prošlim izborima (1.093 prema 1.249), premda su i za njega glasovali mahom hrvatski birači. Stranke SD koalicije dobile su oko 1.000 glasova više negoli 1926. godine. Bio je to svakako pravi odgovor grada na 20. lipanja i odnos prema dubokoj krizi u zemlji koji će pokazati definitivnu prevagu plana nacionalnog okupljanja, uz unošenje optimističkih tonova glede promjene postojeće situacije. Režimske stranke u Splitu doživjele su veliki poraz i dobile ukupno 3 vijećnička

---

¹⁷⁴ *Novo doba*, br. 286, 11. XI. 1928.

¹⁷⁵ *Isto*, br. 290, 15. XI. i br. 292, 17. XI. 1928.

¹⁷⁶ *Hrvat*, br. 2659, 17. XI. i br. 2660, 18. XI. 1928.

¹⁷⁷ *Jadranska pošta*, br. 269, 19. XI. 1928.; *Država*, br. 432, 21. XI. 1928.

mjesta, premda su na Tartaglijinoj listi prošla i dva demokratska vijećnika, što je izazivalo “bolna iznenađenja” i vatru kritike SD koalicije.¹⁷⁸

Konstituirajuća sjednica novog općinskog vijeća, pod predsjedanjem najstarijeg vijećnika-radikala dr. J. Arambašina, održana je 25. studenog 1928. Novi načelnik postao je dr. Josip Berković, nosilac HSS-ove liste, a za prisjednike su izabrani: J. Čulić (HFSS), dr. P. Grisogono (SDS), P. Kaliterna (HSS), dr. I. Cuzzi (HFSS), D. Ivanišević (SDS) i prof. M. Katunarić (HSS).¹⁷⁹ Berković je u nastupnom govoru istakao da su izbori provedeni “u znaku protesta i osude srbijanske hegemonije”, te da Beograd “nikad više kod ogromne većine Hrvata u Splitu neće naći oslonca za svoju politiku”. Konkretni program rada novog općinskog vijeća bit će, po riječima novoga načelnika, “diktiran životom i bijedom jednoga velikog dijela naših sugrađana (...) koji toliko strašno propadaju po raznim smrdljivim podrumima i štalama, goli i bos, gladni i žedni”.¹⁸⁰

Suvremeni povijesni izvori govore o pobjedi stranaka SDK na splitskim općinskim izborima 1928. godine kao značajnom događaju ne samo za grad već i cijeli oporbeni hrvatski front. Split se je u složenim političkim okolnostima “postavio u prve redove borbe za preuređenje ove države na bazi priznanja hrvatskog individualiteta, na bazi ravnopravnosti i pravedne svenarodne politike, koja jedina može da dovede do prirodnog i postepenog ostvarenja jugoslavenskog ideala”.¹⁸¹ Radikalna *Država* jamačno je imala pravo kada se razočarano upitala kamo ode “stari patriotizam” Splita i kako to u presudnom trenutku na čelo grada dolaze “ljudi koji nisu dorasli vremenu u kojemu živimo, koji ne mogu da idu u korak sa opštim razvojem prilika ni sa historijom!”. Prenaglo su se odvijali događaji da bi *Državi* bio razumljiviji neuglađen HSS-ov ton prema dr. Arambašinu koji na konstituirajućoj sjednici novog općinskog vijeća nalazi primjerenim govoriti o prosperitetu Splita u prvom desetljeću kraljevine ili nezahvalnost prema kralju koji je ushićen Splitom kazao one “povijesne” riječi: ”Kao do sada, tako i od sada budite verni čuvari našega mora. Za vama čvrsto stoji ujedinjena Otadžbina”. Splitski “jugoslavenstvujući” integralisti zlorado su nova zbivanja popratili komentarom: ”Jadni Splita što si dočeka!”.¹⁸² Tužnim tonom radikali se oprastaju od nekad “najjugoslavenskijeg grada” koji se “izjasnio za politiku uskog hrvatskog separatizma i za destruktivnu politiku komunizma”. Split je za sve jugoslavenske integraliste beznadno i nepovratno postao “separatističko-komunističkim gradom”.¹⁸³

---

¹⁷⁸ *Isto*, br. 270, 21. XI. 1928.

¹⁷⁹ Prvi put u splitsko općinsko vijeće ušao je i jedan Srbin pravoslavne vjere - Jovo Margetić, ljekarnik. On je uz dr. Jozu Arambašina zastupao Narodnu radikalnu stranku.

¹⁸⁰ *Jadranska pošta*, br. 274, 26. XI. 1928.; *Novo doba*, br. 301, 26. XI. 1928.

¹⁸¹ *Jadranska pošta*, br. 274, 26. XI. 1928.

¹⁸² *Država*, br. 434, 29. XI. 1928.

¹⁸³ *Isto*, br. 432, 21. XI. 1928.

T. Šitin, Stjepan Radić i Dalmacija (1918.-1928.),
Rad. Zavoda povij. znan. HAZU Zadru, sv. 42/2000, str. 431-478.

Općinski izbori 1928. godine posljednja su parlamentarna etapa pred duže vrijeme pripremanu diktaturu drugog ustavnog faktora koji je bez maske i posrednika odlučio “krčiti nove puteve”.

Tonči Šitin: STJEPAN RADIĆ AND DALMATIA

Summary

Relying on the results of previous research projects and the newspapers of the time, the author describes the political activity and the lesser known processes of the appearance and the struggle of the Croatian (republican) Peasant Party in Dalmatia during the period between 1918 and 1929. The inroads Radić made into Dalmatia and the powerful echo of Croatian nationalism amongst the peasants after 1923 gradually but thoroughly undermined the tenets of the unitary Yugoslav option which had proffered itself as a redemptive idea immediately before the end of W. W. I. It was within this context of opposition to the rigid greater Serbian centralism that a federalist and antihegemonic resistance to Belgrade profiled itself in Dalmatia which with the appearance of Stjepan Radić steered the H(R)SS peasant movement from the margin towards republican ideas and a state where the different nationalities would have equal treatment. The dangerous Orjuna movement had to be overcome and the agents of an aggressive Yugoslav nationalism, who crying out against Radić's supposed separatism and Italian irredentism occupied positions of political power, had to be dismantled before the final victory of the Croatian idea within the cities and throughout the countryside. The 1925 parliamentary elections and especially the 1926 municipal elections marked the crucial years for the affirmation of HSS in Dalmatia. The party's critical position grew in power after the breakup of the short-lived agreement with the Radical Party and during its subsequent association with Pribičević's independent democrats in 1927. Stagnating political circumstances led to the further deterioration of relations with Serbian parties and to the demands made by the SD coalition to contain greater Serbian hegemony. All of this came to a head with the assassination in the parliament and the killing of Stjepan Radić. The municipal elections in 1928 marked the final defeat of Serbian parties in Dalmatia and their retreat before the unified Croatian corpus whose radical demands for the transformation of the country were blocked by the king's dictatorship.